89

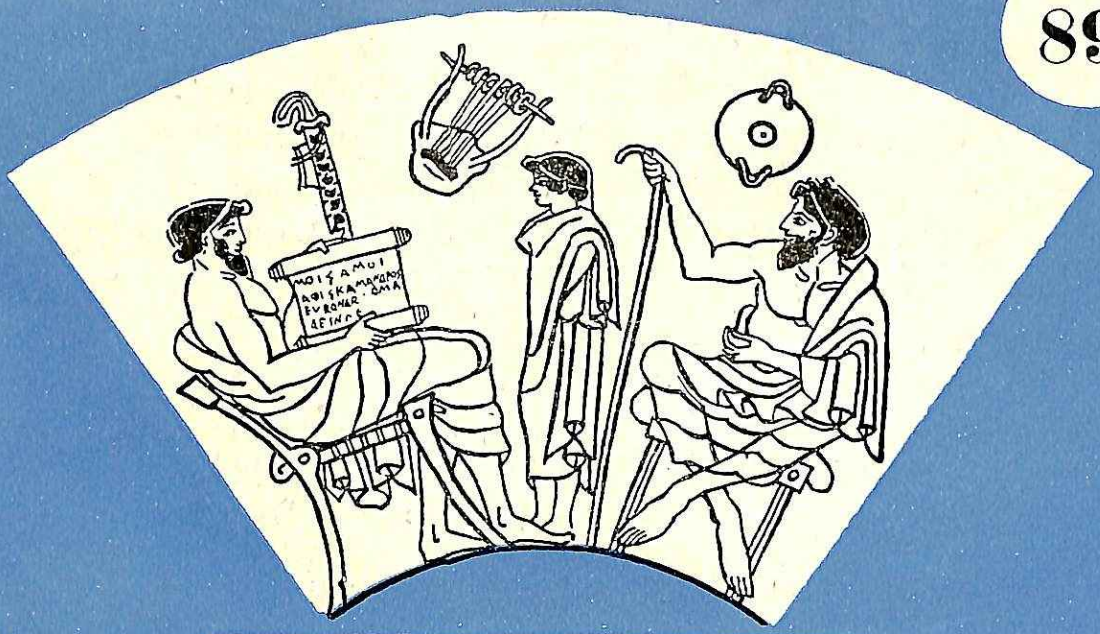

ΠΑΙΔΕΙΑ καὶ ζωή

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 1960

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

28 Ὀκτωβρίου ..... *Ἡ Διεύθυνση*

Ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος καὶ οἱ ἀντιδράσεις τῆς Ἑλληνικῆς σκέψης καὶ πράξης ..... *Gilbert Murray - Κ. Ν. Παπανικολάου*

Ἐπίκτητος, ὁ Ἱεραπολίτης Στωικὸς (VI) ..... *Δημ. Π. Μάνος*

XXII Διεθνὲς Συνέδριο τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως (Γενεύη 1959) *Ἠλίας Βιγγόπουλος*

Ἡ ἀγωγὴ τοῦ πολίτη ..... *Ἰ. Ἰωαννίδης-Φαληριώτης*

Βιβλιοκρισία ..... *Ε. Π. Παπανοῦτσος, Θεόδωρος Ξύδης*

Νέα Βιβλία

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΩΛΗΣΙΣ
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ Ι. Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΑΘΗΝΑΙ, ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ

Τιμὴ τεύχους δρχ. 8

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΜΕΛΕΤΗΣ – ΕΡΕΥΝΑΣ – ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Ἐκδίδεται τὴν 2η ἑβδομάδα κάθε μηνός.

Διευθυντής: **Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ,** Ἀναγνωστοπούλου 10. Τηλ. 610-796

Ἀλληλογραφία καὶ ἐμβάσματα:

Ε. Π. Παπανοῦτσον, *Ἀναγνωστοπούλου 10 — Ἀθήνας*

Ἐτησία συνδρομὴ (ἀρχίζει τὴν 1ην Ἰανουαρίου):
Διὰ τὸ ἔτος 1960 δραχ. 75
Ἐξωτερικοῦ..... δραχ. 90

Τόμοι προηγουμένων ἐτῶν:

Ἀπὸ τὸ ἔτος 1947 ἕως τὸ ἔτος 1953 στὸ Βιβλιοπωλεῖο **Ζαχαροπούλου**
Ἀρσάκη 6, Ἀθῆναι.

Ἀπὸ τὸ ἔτος 1954 ἕως τὸ ἔτος 1959 στὸν ἐκδότη
τῆς **«Παιδείας καὶ Ζωῆς»**
Ἀναγνωστοπούλου 10, Ἀθῆναι.

Τιμὴ τοῦ παρόντος τεύχους
Νοεμβρίου 1960 δραχ. 8

Διευθύνσεις σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρον 6 § 1 τοῦ Α.Ν. 1092/1938:
Διευθυντὴς καὶ ἐκδ. τῆς «Παιδείας»: *Ε. Π. Παπανοῦτσος,* Κατοικία: Ἀναγνωστοπούλου 10
Προϊστάμενος Τυπογραφείου: *Ε. Ροῦμπος,* Κατοικία: Σίνα 56

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

Μηνιαῖο Περιοδικὸ Μελέτης — Ἔρευνας — Διαφωτισμοῦ

Διευθυντής: Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

ΕΤΟΣ Θ' • ΑΘΗΝΑΙ, ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 1960 • ΤΕΥΧΟΣ 89

28 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

Στὶς 28 Ὀκτωβρίου, ἐδῶ καὶ εἴκοσι χρόνια... Μποροῦμε ἄραγε νὰ ξεχάσομε τέτοιες ἡμερομηνίες; Μήπως μάλιστα καὶ πρέπει νὰ πάψομε νὰ τὶς ἀνανεώνομε στὴ μνήμη μας μὲ πανηγυρισμούς; Συμφέρει σ' ἕνα λαὸ μικρὸ καὶ ἀδύνατο σὰν τὸ δικό μας νὰ θυμᾶται ἐπ' ἄπειρον τὶς ἀδικίες καὶ τὶς βαναυσότητες ποὺ τοῦ ἔκαμαν οἱ λεγόμενοι μεγάλοι καὶ ἰσχυροί; Φτάνει — μᾶς λέγουν φίλοι καὶ σύμμαχοι ποὺ ἀγκάλιασαν καὶ πάλι τοὺς χτεσινοὺς ἐχθρούς — φτάνει! Πέρασαν τόσα χρόνια, ἡ σκηνὴ τοῦ κόσμου ἄλλαξε βαθιά, ριζικὲς ἀνακατατάξεις ἔγιναν στὶς πολιτικὲς σχέσεις καὶ στὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα τῶν λαῶν, μιὰ καινούργια Εὐρώπη βγῆκε ἀπὸ τοὺς καπνοὺς τοῦ πολέμου. Γυρίστε, τσακίστε τὶς μαῦρες σελίδες τοῦ φοβεροῦ βιβλίου — λησμονῆστε!

Ἡ παραίνεση αὐτὴ (ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν γίνεται ἀπὸ μεγαλοψυχία, ἀλλὰ ἀπὸ σκοπιμότητα) ἔχει τὴ λογική της. Ἡ λήθη εἶναι ἀνάγκη ζωτικὴ γιὰ τὰ ἄτομα καὶ τοὺς λαούς. Ὅποιος δὲν μπορεῖ νὰ ξεχάσει, ἀδύνατο νὰ ζήσει. Ὁ ὑγιὴς ὀργανισμὸς εἶναι ὁπλισμένος μὲ λειτουργίες ποὺ δουλεύουν γιὰ νὰ σβήνουν τὰ βιώματα. Ὅταν αὐτὲς οἱ λειτουργίες ἀδυνατίζουν καὶ ἀστοχοῦν, ὁ ἄνθρωπος ἀρρωσταίνει καὶ ἀχρηστεύεται. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς λαούς. Λαοὶ ποὺ μηρυκάζουν διαρκῶς τὸ παρελθόν, ποὺ μένουν ἀγκιστρωμένοι στὶς πληγές τους, χάνουν τὴ ζωτικότητα, τὴν ἱκανότητα προσαρμογῆς στοὺς νέους ὅρους ποὺ δημιουργεῖ μὲ τὴν ἀδιάκοπη κίνησή της ἡ ροὴ τῶν πραγμάτων. Τὸ μέλλον ἀνήκει στοὺς «νέους» λαούς, ὄχι στοὺς «παλαιοὺς» ποὺ τσακίζονται ἀπὸ τὸ βάρος τῆς ἱστορίας τους.

Παρ' ὅλ' αὐτά, οὔτε μποροῦμε οὔτε πρέπει νὰ λησμονήσομε τί ἔγινε στὶς 28 Ὀκτωβρίου 1940, καὶ τί σημαίνει αὐτὴ ἡ χρονολογία γιὰ τὴ νέα μας ἱστορία. Ἔγινε μιὰ ἀπρόκλητη, ἀπροειδοποίητη, κραυγαλέα ἐπιδρομή, προοίμιο μιᾶς ἄλλης, βάρβαρης, καταθλιπτικῆς, ἀπάνθρωπης, ἀπὸ λαοὺς ἰσχυροὺς σὲ μιὰ μικρή, φτωχή, εἰρηνικὴ χώρα. Αὐτὸ ἔγινε. Καὶ τί σημαίνει; Σημαίνει ὅτι ἕνας «μεγάλος» μπορεῖ μὲ μιὰ μικρὴ πράξη νὰ ἐξευτελιστεῖ· κ' ἕνας «μικρὸς» μὲ μιὰ μεγάλη πράξη (ὅπως

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ
ΚΟΣΜΗΤΕΙΑ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΑΡΧΕΙΟΥ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΔΩΡΕΑ Κ. Κουλίδα
ΗΜΕΡΟΜ. 20-7-90
ΑΡΙΘ. 44431

ὑπῆρξε ἡ ἑλληνικὴ ἀντίσταση κατὰ τῶν ἐπιδρομέων) νὰ ὑψωθεῖ καὶ νὰ ἐπιβληθεῖ καὶ στῶν ἄλλων καὶ στὴ δική του τὴ συνείδηση. Αὐτὰ τὰ δύο πράγματα ἐμεῖς οἱ ἡλικιωμένοι, ἀκόμη κ' ἂν τὸ θελήσομε, δὲ μποροῦμε νὰ τὰ ξεχάσομε. Οἱ νέοι ὅμως, ποὺ τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἦσαν βρέφη ἢ δὲν εἶχαν ἀκόμη γεννηθεῖ, φυσικὸ εἶναι νὰ μὴ τὰ ξέρουν καὶ νὰ μὴ τὰ αἰσθάνονται σὰν ἐμᾶς. Λοιπόν: καὶ χρέος καὶ συμφέρον ἔχομε νὰ τὰ χαράξομε βαθιὰ στὴν ψυχή τους. Γιατί, ἂν ὁ νοσηρὸς ἱστορισμὸς εἶναι τροχοπέδη γιὰ τὰ ἄτομα, τοὺς λαοὺς καὶ τοὺς πολιτισμούς (ὅπως ὀρθὰ τονίζει ὁ Nietzsche), πάλι χωρὶς ἱστορικὴ μνήμη κανένα σημαντικὸ ἄτομο καὶ κανένας σημαντικὸς λαὸς καὶ κανένας σημαντικὸς πολιτισμὸς οὔτε ὑπῆρξε οὔτε θὰ ὑπάρξει.

Ἀλλὰ μνήμη ἱστορικὴ δὲν σημαίνει πάντοτε, οὔτε κατ' ἀνάγκη, μνησικακία. Μὲ τὸν καιρὸ ἡ πίκρα καὶ ἡ ὀργὴ σβήνουν, καὶ στὴ μαλακιὰ ἀνθρώπινη καρδιὰ τίποτα πιὰ δὲν μένει ἀπὸ τὸ θυμὸ καὶ τὸ πένθος της. Ἔτσι, ἀκόμη κι' ἂν ὑπάρχουν τὸ Δίστομο καὶ τὰ Καλάβρυτα, ὁ λαός μας θὰ ξεχάσει, ξέχασε κιόλας τὶς πληγὲς καὶ τὴν ταπείνωση ποὺ δέχτηκε ἀπὸ τοὺς ἐπιδρομεῖς. Ἐμεῖς θὰ τοῦ θυμίζομε, πρέπει νὰ μνημονεύομε τὰ γεγονότα, ἀλλὰ δὲν θὰ συντηροῦμε, δὲν πρέπει νὰ συδαυλίζομε τὸ μίσος του ἐναντίον αὐτῶν ποὺ τὰ προκάλεσαν. Νὰ συχωρέσει τοὺς ἐνόχους δὲν εἶναι θεμιτό, οὔτε γίνεται. (Στὴν Ἱστορία δὲν ὑπάρχει ἔλεος, ἀλλὰ μόνο δικαιοσύνη). Ἡ ἐνοχή τους μένει. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ μείνει εἶναι τὸ μίσος ἐναντίον τῶν παιδιῶν τῶν ἐνόχων, καὶ τῶν παιδιῶν τῶν παιδιῶν τους. Ὄχι μόνο γιατὶ τὸ μίσος, πάθος ἀρνητικό, δὲν γεννάει ποτὲ θετικὰ ἔργα, ἀλλὰ καὶ γιατὶ δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν ἀρχοντιὰ καὶ τὴν περηφάνεια τοῦ δικοῦ μας, τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ.

Στοὺς Ἐκπαιδευτικοὺς πέφτει κάθε χρόνο ὁ κλῆρος νὰ φρονηματίζουν τοὺς Νέους μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν ἐθνικῶν ἑορτασμῶν. Ἂς κρατοῦν λοιπὸν τὴ σωστὴ γραμμὴ στοὺς πανηγυρικοὺς λόγους των. Οἱ Πολιτικοὶ ἔχουν τὶς «σκοπιμότητές» τους. Ἐμεῖς πρέπει νὰ μένομε πιστοὶ στὴ συνείδηση τοῦ Ἔθνους. Στὴν ἀξιοπρέπειά του.

Η ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Η ΜΕΛΕΤΗ

Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗΣ

Στὰ τελευταῖα δυὸ χιλιάδες χρόνια ἡ Εὐρώπη δοκίμασε τρεῖς φορὲς τὴν πείρα ποὺ μπορεῖ θαυμάσια νὰ ὀνομαστεῖ Τριαντάχρονος πόλεμος· στὴν Ἑλλάδα ἀπ' τὸ 432 ὡς τὸ 404 π.Χ., στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη ἀπ' τὸ 1618 ὡς τὸ 1648 μ.Χ. καὶ σ'ὅλο τὸν κόσμο ἀπ' τὸ 1915 ὡς τὸ 1945. Σ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς πολέμους ὑπῆρξαν μεσοδιαστήματα ποὺ ἔπαυαν νὰ πολεμοῦν, μὰ ποὺ δύσκολα θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν σὰν πραγματικὴ εἰρήνη. Ἦταν πιὸ πολύ, ὅπως τὰ ὀνομάζει ἕνας σχολιαστής, «ἐκεχειρία ὕπουλος, ὠδίνουσα πόλεμον». Καὶ στὶς τρεῖς περιπτώσεις σημειώνει κανεὶς ἕνα βέβαιο ρυθμό· αὔξηση τῆς κτηνωδίας καὶ τῆς ἀνηθικότητας ποὺ ἐπιμένει ὡς τὸ τέλος κι' ὕστερ' ἀπ' τὸν πόλεμο κι' ἀργότερα ἕνα εἶδος ἀποστροφὴ γιὰ τὴ σκέψη, μιὰ προσπάθεια νὰ στερεώσουν τὴν πεποίθηση ὅτι τέτοια κακὰ δὲν πρέπει νὰ ξαναγίνουν. Στὴν ἐποχή μας εἶναι ἡ κίνηση γύρω ἀπ' τὴν Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν· μετὰ τὸν τριαντάχρονο πόλεμο ἔγινε προσπάθεια νὰ ξεχωρίσουν τὸ δίκαιο ἀπ' τὸν ἄδικο πόλεμο καὶ νὰ θεμελιώσουν τὸ διεθνῆ νόμο, μὲ βάση τὸ De jure pacis et belli τοῦ Grotius. Ὕστερ' ἀπ' τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο ἔχουμε τὴ μεγαλόπρεπη σύλληψη τοῦ Πολίτη τοῦ κόσμου, ὅπως διαγράφεται βασικὰ στὴν ἰδεατὴ Πολιτεία τοῦ Ζήνωνα.

Σ' ἐτοῦτο τὸ ἄρθρο προσπάθησα νὰ ἀναλύσω κάπως πιὸ ξεκάθαρα τὶς πραγματικὲς ἀντιδράσεις τῆς Ἑλληνικῆς σκέψης καὶ πράξης στὸν πρῶτο ἀπ' αὐτοὺς τοὺς μακροὺς καὶ πικροὺς πολέμους.

Ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος, θὰ σκεφτόταν ὁ καθένας, πρέπει νάχε μεγάλη ἐπίδραση στὴν πράξη καὶ πιὸ πολὺ στὴ σκέψη τῆς Ἑλλάδας, στὶς ἀμέσως κατοπινὲς γενιές. Ἕνας πόλεμος εἰκοσιεφτὰ χρόνων, ποὺ ξέσπασε μέσα σὲ μιὰν εἰρήνη δύσκολη κι' ἀνύπαρχτη, ἔχει ἀπὸ μόνος του τὴν ἀπαίτηση νάναι «ἀξιολογώτατος τῶν προγεγενημένων», ὅμως αὐτὸς ὁ πόλεμος ἔχει κι' ἄλλες φριχτὲς ἰδιότητες ἐχτὸς ἀπ' τὸ μάκρος του. Σύμφωνα μὲ τὴν κρίση τοῦ Θουκυδίδη προκάλεσε μιὰν αὐξανόμενη ἀνηθικότητα καὶ τρομοκρατία, ποὺ περιγράφεται σὲ τέσσερα τραγικὰ κεφάλαια τοῦ τρίτου βιβλίου Ὁ τελευταῖος σχολιαστὴς τοῦ Θουκυδίδη κ. A. W. Gomme συνοψίζει σωστὰ τὴ βασικὴ κρίση τοῦ ἱστορικοῦ γιὰ τὸν πόλεμο, πὼς εἶναι «βίαιος διδάσκαλος». Αὐτὸς παραμερίζει τὰ ὅρια ποὺ κάνουν τὸν ἄνθρωπο ἐλεύθερο, αὐτὸς τοὺς ἀναγκάζει νὰ κάμουν πράγματα ποὺ ποτὲ δὲ θάθελαν, οὔτε καὶ θὰ εὔχονταν. Οἱ ἄνθρωποι σὰν πολεμοῦν μόνο γιὰ τὴν «ἀρχὴ» ρίχνονται στὸ κενό. Γίνονται περήφανοι ποὺ ρίχνονται στὸ κενό. Προσπαθοῦν νὰ ξεπεράσουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο στὰ ἐγκλήματα. Ἐγὼ ὁ ἴδιος αἰσθανόμουν πάντα ἕνα σκόπιμο, δραματικὸ ἀποτέλεσμα στὴ θέση ποὺ ἔδωσε ὁ Θουκυδίδης στὸ διάλογο τῶν Μηλίων(1), αὐτὸ τὸ γεμάτο σκέψη κι' ἄσπλαχνα διατυπωμένο Εὐαγγέλιο τῆς Ὕβρης ἐνάντια στὸν ἀθῶο, ποὺ τελειώνει μὲ τοῦτο τὰ λόγια· «Οἱ Ἀθη-

1. V, 84 κ.π.

ναῖοι σκότωσαν ὅλους τοὺς στρατεύσιμους ἄντρες κι' ἔκαμαν σκλάβους τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά, κι' ἀποίκισαν τὸ νησὶ στέλνοντας 500 κληρούχους (2), καὶ τὸν ἴδιο χειμῶνα θέλησαν νὰ κάμουν μιὰν ἀκόμα πιὸ μεγάλη ἐκστρατεία». Ἡ ἐπιτυχία τῆς Ὕβριδος ἐνάντια στὸ μικρὸ νησὶ ἀποτελεῖ τὸν κατάλληλο πρόλογο γιὰ πιὸ μεγάλες ἀκρότητες ὅπου «ἦταν ἐντελῶς καὶ σ' ὅλα τὰ σημεῖα νικημένοι. Στόλος καὶ στρατὸς χάθηκαν ἀπ' τὸ πρόσωπο τῆς γῆς».

Ἀκόμα ἂν ἀκολουθήσομε τὸν καθηγητὴ Bury στὴν ἄποψή του ὅτι ὁ Θουκυδίδης δὲν ἐκφράζει προσωπικὴ ἠθικὴ κρίση γιὰ κανένα, εἶναι στὸ τέλος-τέλος φανερὸ ὅτι ἀπαριθμεῖ μιὰ σειρὰ ἀπὸ πάντα αὐξανόμενες συμφορές, κι' ἀνακατεύει μ' αὐτὲς πολλὲς παραβιάσεις τῶν νόμων, ποὺ τοὺς εἶχεν ἀνυψώσει ἡ σκέψη τοῦ 5ου αἰ. Οὔτε καὶ μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ δραματικὴ ἄποψη γιὰ τὸν πόλεμο εἶναι μόνο τοῦ Θουκυδίδη· μᾶς τὸ βεβαιώνουν ἄλλωστε οἱ σύγχρονοί του Ἀριστοφάνης καὶ Εὐριπίδης. Ὁ Ἀριστοφάνης βέβαια μπορεῖ νὰ παραμεριστεῖ σὰν φιλειρηνιστής· στὸν Εὐριπίδη ὅμως τὴν αὐξανόμενη σκληρότητα τῶν στερνῶν ἔργων του συχνὰ σκέφτηκαν νὰ τὴ συνδέσουν μὲ τὴν αὐξανόμενη πίκρα τοῦ πόλεμου. Οὔτε καὶ μποροῦμε νὰ παραβλέψουμε τὴ φοβερὴ καὶ μεγαλόπρεπη μαρτυρία ἐνάντια στὸν πόλεμο στὶς «Τρωάδες», ἢ σὲ πολλὲς φράσεις ἄλλων ἔργων του, ὅπως στὶς Ἱκέτιδες, 484 κ.π.:

εἰ δ' ἦν παρ' ὄμμα θάνατος ἐν ψήφου φορᾶι
οὐκ ἄν ποθ' Ἑλλὰς δοριμανὴς ἀπώλλυτο.

Οἱ σύγχρονοί του ὑποστηρίζουν τὴν ἄποψη ὅτι ἡ Ἑλλάδα στ' ἀλήθεια «δοριμανὴς ἀπώλλυτο» ὡς συνακόλουθα ἡ ἱστορία πιὸ πολὺ τὸ βεβαιώνει. Ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος τελικά, καὶ γιὰ τὴν ἐποχή του, ἀφάνισε τὶς ἐλπίδες τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ταπείνωσε τὴν Ἀθήνα, «τὸ μόνο κράτος», ὅπως σημειώνει ὁ Ferguson, «ποὺ εἶχε τὶς δυνατότητες γιὰ τὰ ἐθνικὰ πρωτεῖα» καὶ περιόρισε σὲ μόνιμη ἀδυναμία τὸν κύριο ἀντίπαλό της. Ἀκοῦμε πολλὰ στὴ Μέση Κωμωδία γιὰ τὴ φτώχια τοῦ κόσμου καὶ γιὰ τὴ σταθερὴ ἀπασχόληση μὲ τὴν τροφή, ποὺ εἶναι πιθανότατα ἕνα σημάδι τῆς μεγάλης ἀνεπάρκειας ἀγαθῶν ποὺ σήμερα τὴν ὀνομάζουμε «ὑποσιτισμό». Τὸ πιὸ μοιραῖο ἀπὸ ὅλα τὰ ψυχολογικὰ συνήθια ποὺ προκάλεσε ὁ πόλεμος, ἐννοῶ τὸ συνήθιο ποὺ εἶχε κάθε πολιτικὴ παράταξη νὰ σκοτώνει ὅσους εἶχαν διαφορετικὴ γνώμη, ἀντὶ νὰ προσπαθήσει νὰ τοὺς πείσει ἢ νὰ τοὺς ἀκούσει, εἶχε τὸ συνηθισμένο του ἐπακόλουθο, νὰ ἐνθαρρύνει τὸν ἐμφύλιο πόλεμο καὶ τὴν πολιτικὴ δολοφονία. Ἡ πεῖρα τοῦ Ξενοφῶντα ἀποκαλύπτει, στὴν περίσταση ἑνὸς πράου καὶ ἔντιμου ἀνθρώπου, μιὰ κοινωνικὴν ἀταξία ποὺ θὰ προκαλέσει καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα, ὅσο ἁπλώνεται. Μεγάλες μάζες ἀπὸ ἀποστρατευμένους στρατιῶτες, μιχτῆς καταγωγῆς καὶ χωρὶς κοινὴ πίστη, πολὺ ἐπιδέξιους στὰ πολεμικὰ καὶ τὴ ληστεία, ἔμειναν χωρὶς πόρους ζωῆς σὲ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδας. Τὸ ἀποτέλεσμα περιγράφεται στὸν Ἀρχίδαμο τοῦ Ἰσοκράτη καὶ μοιάζει ἀκριβῶς μὲ τὴν κατάσταση τῆς ἀναρχίας, τῶν δολοφονιῶν καὶ τῆς ἀδιάκριτης ληστείας ποὺ ἄφησε στὴν Εὐρώπη ὁ τριακονταετὴς πόλεμος. Ὁ πόλεμος ὁδήγησε στὴ γενικὴ κατάπτωση· τὰ λόγια τοῦ Εὐριπίδη ἦταν πάντα ἀληθινά· «Ἑλλὰς δοριμανὴς ἀπώλλυτο».

Τὶς ἀντιδράσεις στὴν πράξη θὰ τὶς ἀφήσω γι' ἀργότερα· ὅσο γιὰ τὶς ἀντιδράσεις στὴ σκέψη, ἂν παρατηρήσουμε τὶς γνωστὲς πηγές, ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἔλλειψη ἀντίδρασης εἶναι κάπως ἐκπληκτική. Κι' οἱ γνωστὲς πηγὲς γιὰ μᾶς εἶναι ὁ Πλάτωνας κι' ὁ Ἀριστοτέλης, ἄνθρωποι ἀναγνωρισμένης πνευματικῆς ἀνωτερότητας, ποὺ τὰ ἔργα τους σώζονται ὁλόκληρα καὶ ποὺ ἔγραψαν μεγάλες καὶ φημισμένες πραγματεῖες γιὰ τὶς ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς. Σὲ μιὰ χώρα, ἢ σ' ἕνα σύνολο ἀπὸ πόλεις, ποὺ μοιραῖα ζημιώνεται ἀπ' τὸν πόλεμο καὶ ποὺ εἶναι ἀνίκανο νὰ κατευθύνει τὸν ἑαυτό του στὸ ἥσυχο

2. Ἐδῶ τελειώνει ὁ διάλογος, τὸ ὑπόλοιπο εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ VI βιβλίου.

λιμάνι τῆς εἰρήνης ἢ τῆς ὁμόνοιας, ὁ Πλάτωνας φαίνεται νὰ ἐξετάζει τὸν πόλεμο σὰν ἕνα συνηθισμένο γεγονὸς τῆς πολιτικῆς ζωῆς, ὄχι σὰ μιὰν ἀρρώστια κοινὴ ποὺ πρέπει ἐπὶ τέλους νὰ ἀφανιστεῖ. Ὑπάρχει πραγματικὰ στὴν Πολιτεία (373) ἡ σκέψη ὅτι, ὅταν ἡ ἁπλὴ καὶ δίκαιη πόλη γίνει τρυφηλὴ καὶ μεγαλώσουν οἱ ἀπαιτήσεις της, τότε θάχομε ἕνα ἀποτέλεσμα· τὴν ἐπίθεση ἐνάντια στοὺς γείτονές της. Συμπεραίνει λοιπὸν ὅτι «χωρὶς νὰ ὁρίσομε ἂν ὁ πόλεμος εἶναι καλὸς ἢ κακός, βλέπομε ὅτι εἶναι ἀποτέλεσμα ἀπὸ αἴτια, ποὺ εἶναι μαζὶ καὶ τὰ αἴτια ὅλων τῶν κακῶν» — δηλαδή, ὁλοφάνερα, ἀπ' τὴν τρυφὴ καὶ τὴν πλεονεξία. Ἡ ἀβεβαιότητα γιὰ τὸ ἂν ὁ πόλεμος εἶναι πιὸ πολὺ καλὸ παρὰ κακὸ δὲν εἶναι εἰρωνική· εἶναι ἡ ἀναγνώριση τῆς Σπαρτιατικῆς καὶ τῆς Κρητικῆς ἄποψης ὅτι ὁ πόλεμος εἶναι ἡ σχολὴ τῆς ἀρετῆς, ἐνῶ ἡ παρατεινόμενη εἰρήνη εἶναι ἠθικὸς κίνδυνος. Αὐτὴ ἡ ἄποψη ἑρμηνεύεται ἀπ' τὸν Κρητικὸ στοὺς Νόμους (625e) ποὺ βλέπει τὸν πόλεμο σὰν τὴ φυσικὴ κατάσταση ὅλων τῶν πόλεων, ὅλων τῶν χωρῶν, ὅλων τῶν οἰκογενειῶν κι' ἀκόμα ὅλων τῶν ἀνθρώπων ἐνάντια σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἕνα εἶδος ἐξογκωμένης ἢ διαστρεμμένης φιλοσοφίας «τοῦ ἀγώνα γιὰ τὴ χωή», τῆς μορφῆς ποὺ τόσο πολὺ ἐκτιμάει ὁ Darwin. Ὁ Σωκράτης ἀπαντώντας στὸν Κρητικό, ἐπιμένει σὲ μιὰ τροποποίηση αὐτοῦ τοῦ ἀχαλίνωτου μιλιταρισμοῦ κι' ὑποστηρίζει ὅτι ὁ σκοπὸς τοῦ πολέμου δὲν πρέπει νάναι οἱ κατακτήσεις, ἀλλὰ ἡ εἰρήνη. Αὐτὸ εἶναι μιὰ μικρὴ παραχώρηση μὲ τὴν καλή της ἔννοια. Γενικὰ ὅμως ὁ Πλάτωνας δὲν ἔχει καμιὰν εἰδικὴ ἀντίρρηση γιὰ τὸν πόλεμο. Τὸ κύριο ἀντικείμενο τῆς γνώσης τοῦ ἀληθινοῦ πολιτικοῦ εἶναι τὸ πρόβλημα (Ἀλκιβ. Ι, 107e) «πότε θὰ ξεκινήσει τὸν πόλεμο, πόσον καιρὸ καὶ μὲ ποιόν». Ὁ Hitler κι' ὁ Ribbentrop πιστεύω ὅτι θὰ συμφωνοῦν ἀπόλυτα. Στὴν Πολιτεία (428d) ἐκπαιδεύονται εἰδικὰ στὸ νὰ ξέρουν πῶς θὰ συμπεριφέρεται ἡ Πόλη «πρὸς τὸν ἑαυτό της καὶ πρὸς τὶς ἄλλες πόλεις». Αὐτὸ βέβαια εἶναι κάτι ποὺ ὑπόσχεται, μὰ δὲ γίνεται μνεία τῆς δικαιοσύνης σχετικὰ μὲ τὶς ἄλλες πόλεις. Ἡ δικαιοσύνη εἶναι σὰν τὸ νόμο, μιὰν ἀρχὴ ποὺ ἰσχύει γιὰ τὰ ἐσωτερικὰ τῆς κοινότητας, ὄχι γιὰ τοὺς ἄλλους. Καὶ τὸ πρῶτο μάθημα ποὺ παίρνουν οἱ Φύλακες τῆς Δίκαιης Πολιτείας εἶναι «γιὰ τὴ χρησιμότητα τοῦ πολέμου» (403f). Ὁ πόλεμος κι' ἡ εἰρήνη μοιάζει νὰ ἐξετάζονται ὅπως ἡ βροχὴ κι' ἡ λιακάδα, φυσικὲς ἀλλαγὲς ποὺ εἶναι δεμένες μὲ τὴ σύμπτωση καὶ ποὺ οἱ προτιμήσεις τοῦ λαοῦ γι' αὐτὲς ποικίλλουν. Ἡ ἰσχνὴ κι' ἀδύναμη πολιτεία τοῦ τέταρτου αἰώνα δὲν ἔχει καμιὰν εἰδικὴ ἀντίρρηση νὰ πολεμήσει, καὶ «μὲ ἐπίσημες διακηρύξεις ἂν μποροῦν», παίρνουν δυὸ ἢ καὶ τρεῖς ἀπ' τὶς πιὸ πλούσιες κι' ἀπόλεμες πόλεις. Ἴσως τὸ πιὸ ξεκάθαρο ἀπόσπασμα νὰ βρίσκεται στὸν Πολιτικὸ (304f): ἡ οὐσία τῆς τέχνης τοῦ Πολιτικοῦ εἶναι τὸ νὰ ξέρει πότε νὰ κάνει πόλεμο ἢ εἰρήνη χωριστά. Γιατὶ ὑπάρχουν δυὸ ἀντίθετες ἰδιοσυγκρασίες στοὺς ἀνθρώπους. Χρησιμοποιώντας λοιπὸν φιλοφρονητικοὺς ὅρους, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι μερικῶν τὰ ἤθη εἶναι «σωφρονικά, ἡσυχαῖα, κόσμια» ἢ τ' ἀντίθετά τους «ἀνδρικά, σφόδρα, ταχέα». Ἢ χρησιμοποιώντας ὑποτιμητικοὺς ὅρους μποροῦμε ν' ἀντιθέσομε στὰ πρῶτα τὰ «μαλακώτερα, δειλά, βλακικά», καὶ στ' ἄλλα τὰ «σκληρότερα, ὑβριστικά, μανικά». Καὶ τὰ δυὸ στὴν ὑπερβολή τους ὁδηγοῦν στὴ δουλεία. Ὁ εἰρηνικὸς τύπος γίνεται ἀνίκανος νὰ ὑπερασπίσει τὸν ἑαυτό του, ὁ ἐπιθετικὸς τύπος κάνει ἀσύνετους πολέμους καὶ νικιέται. Οἱ πόλεμοι προέρχονται ἀπ' τὶς διαφορὲς σχετικὰ μὲ τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴν τιμή, καὶ γι' αὐτὰ δὲν ὑπάρχει μετρητὴς ἢ ζυγαριὰ (Εὐθ. 7) ἢ στὸ κάτω-κάτω οὔτε γνώση (Ἀλκ. Ι, 111)· ἔτσι οἱ δύο ἀντίπαλοι ἀλληλοσκοτώνονται. Σ' αὐτὰ τὰ χωρία καὶ στὸ Φαίδωνα (66) φαίνεται νὰ ὑπάρχει μιὰ καταδίκη τῆς τρέλας καὶ τῶν συμφορῶν τοῦ πολέμου, γιατὶ προέρχεται «ἀπὸ τὶς ὁρμὲς καὶ τοὺς φόβους καὶ τὶς ἐπιθυμίες κάθε λογῆς». Τὸ ἴδιο καὶ στὴν Πολιτεία οἱ Τιμοκρατίες ἐνθαρρύνουν τὴν ἀπληστία κι' ἔτσι πάντα καταλήγουν στοὺς πολέμους (547f). Αὐτὰ τὰ χωρία ἀναφέρονται ὁλοφάνερα στοὺς ἀσύνετους ἢ ἀνάρμοστους πολέμους ποὺ ὁ καλὸς πολιτικὸς εἶναι ἀρκετὰ φρόνιμος γιὰ νὰ μὴν τοὺς κάμει. Τὸ μοναδικὸ χωρίο ποὺ μπόρεσα νὰ βρῶ καὶ ποὺ πλησιάζει

πρὸς τὴν ἄποψη ὅτι ὁ πόλεμος, ἢ ἐπὶ τέλους ὁ ἐπιθετικὸς πόλεμος, εἶναι αὐτὸ ποὺ ὀνομάζομε σήμερα «ἔγκλημα ἐνάντια στὴν παγκόσμια κοινότητα», γλυστράει σχεδὸν ἀπαρατήρητο στὴν Πολιτεία (471), κι' ἐκεῖ ὑποστηρίζει ὅτι δὲν πρέπει ποτὲ νὰ βλέπομε ὅλο τὸν πληθυσμὸ μιᾶς ἐχθρικῆς χώρας μὲ μίσος ἢ νὰ τιμωροῦμε ἀδιάφορα, ἀλλὰ μόνο ἐκείνους τοὺς λίγους ποὺ εἶναι «αἴτιοι τῆς διαφορᾶς». Μὰ κι' ἐδῶ ὁ Πλάτωνας καταδικάζει μιὰν εἰδικὴ μορφὴ τῆς πολιτικῆς τῶν ἄκρων δημοκρατικῶν.

Λένε μερικὲς φορὲς ὅτι ἡ τραχιὰ κριτικὴ τοῦ Περικλῆ στὸ Γοργία βασίζεται στὴν πολεμικὴ πολιτική του ἐνάντια στὴ Σπάρτη, μὰ δὲ φαίνεται νάναι αὐτὴ ἡ αἰτία. 'Αλήθεια κατηγορεῖται ὅτι «γέμισε τὴν πόλη μὲ λιμάνια καὶ ναυπηγεῖα καὶ τείχη καὶ προσόδους καὶ τέτοια σκύβαλα χωρὶς μέτρο καὶ δικαιοσύνη». Μὰ τὰ ἴδια ἀκριβῶς λάθη ἀποδίδονται καὶ στὸν Κίμωνα, τὸν ὑπέρμαχο τῆς εἰρήνης καὶ τῆς συμμαχίας μὲ τὴ Σπάρτη. Ἡ πραγματικὴ βάση τῆς ἐπίθεσης τοῦ Πλάτωνα εἶναι ὁλότελα διαφορετική, κι' ἔτσι εὔγλωττη καὶ παθιασμένη ποὺ εἶναι, ἀμφιβάλλω ἂν θὰ τὴ δεχτεῖ σὰ δίκαιη ὅποιος πραχτικὸς ἄνθρωπος. Ἡ φαυλότητα τοῦ Περικλῆ καὶ τοῦ Κίμωνα σὰν ὁδηγῶν καὶ παιδευτῶν τοῦ λαοῦ, ἀμφισβητήσιμη θέση, ἀποδείχνεται ἀπ' τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ μιὰν ὁρισμένη στιγμὴ τὸ ἀντίπαλο κόμμα πῆρε τὴν πλειοψηφία καὶ τοὺς καταδίκασε. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι αὐτοὶ ἦταν οἱ ὁδηγητὲς τοῦ λαοῦ κι' οἱ μαθητές τους τοὺς καταδίκασαν. Δὲ θάξιζε καὶ πολὺ ν' ἀναφερθοῦμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἂν δὲν ἦταν μιὰ ἀπ' τὶς μόνιμες ἀδυναμίες τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας σχεδὸν στὸ σύνολό της, ὅταν ἐπιμένει ὅτι τ' ἀποτελέσματά της πρέπει νάναι ἡ πραγματικὴ γνώση, ἀντίθετη πρὸς τὴ «δόξα ἢ εἰκασία», κι' ὅταν ἐπιμένει ὅτι ὅλα τὰ θέματά της εἶναι σὰν τὰ μαθηματικά, ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ προτάσεις ἀπόλυτα καὶ χωρὶς ἐξαίρεση σωστὲς ἢ λαθεμένες. Εἶναι ἀξιοσημείωτο πόσο πολὺ ἀγωνίζεται νὰ μείνει μακρυὰ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴ στὴν Πολιτεία ὁ Πλάτωνας, ποὺ εἶναι πολὺ ὑπεύθυνος γι' αὐτὴ τὴν τάση. Ὅμως τὴ χρησιμοποιεῖ καὶ στὴν Πολιτεία, ὅταν τοῦ χρειάζεται γιὰ τὸ σκοπό του. Κι' εἶναι πιθανὸ ὅτι αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀπ' τὶς αἰτίες τῆς ἀνεδαφικότητας τοῦ ὅλου χειρισμοῦ τῶν προβλημάτων τοῦ πολέμου. Γιατὶ σὰν πρόβλημα τῆς καθημερινῆς πραχτικῆς πολιτικῆς δὲν εἶναι θέμα γνώσης, μόνο σὰ γνώμη ἢ στοχασμός, κι' ἑπομένως ἀνάξιο τοῦ ἀληθινοῦ φιλόσοφου.

Αὐτὴ ἡ ἀφηρημένη ἀρχὴ φαίνεται νάχε τὸ ἀποτέλεσμά της· μὰ φοβοῦμαι ὅτι πρέπει νὰ παραδεχτῶ ἐπίσης ὅτι εἶναι τὸ ἔργο μιᾶς δυνατῆς προσωπικῆς προκατάληψης ἐνάντια στὴν 'Αθηναϊκὴ δημοκρατία κι' ὅλες τὶς πράξεις της. Εἶναι δύσκολο νὰ μὴ συμφωνήσει κανεὶς μὲ τὴν πολὺ σοβαρὴ κατηγορία τοῦ καθηγητῆ Toynbee (Study of History, III, 82)· «ἡ ἀνομολόγητη μὰ ὁλοφάνερη θέση τῆς Πλατωνικῆς καὶ τῆς 'Αριστοτελικῆς οὐτοπίας εἶναι ὅτι θὰ μποροῦσε, καὶ ὤφειλε, νὰ σωθεῖ μὲ τὴν ἀδέλφωση ἀνάμεσα στοὺς δυὸ κύριους ἐχθροὺς τῆς συκοφαντημένης ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας : τὴν ἀθηναϊκὴ φιλοσοφία καὶ τὸ Λυκούργειο σύστημα κοινωνικῆς ζωῆς ποὺ ἦταν τὸ μυστικὸ τοῦ μεγαλείου τῆς Σπάρτης». Αὐτὸ τὸ σύστημα «μπορεῖ νὰ τελειοποιηθεῖ μὲ δυὸ τρόπους· πρῶτο μὲ τὸ νὰ διοργανωθεῖ ὡς τὰ ἔσχατα λογικὰ ὅρια, καὶ δεύτερο μὲ τὸ νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὴν ἐπιβολὴ μιᾶς κυριαρχικῆς, πνευματικῆς κάστας, μὲ πρότυπο τοὺς ἴδιους τοὺς 'Αθηναίους φιλόσοφους, πάνω σὲ μιὰ στρατιωτικὴ κάστα ποὺ θὰ δημιουργηθεῖ μὲ πρότυπο τοὺς Σπαρτιάτες «ὁμοίους», μὰ ποὺ θὰ παίζει στὴν οὐτοπικὴ ὀρχήστρα τὸ δεύτερο βιολί». Αὐτὴ ἡ θέση ἴσως νὰ μὴν εἶναι ἀπόλυτα ἐφαρμόσιμη στὸν 'Αριστοτέλη. Ἡ ἰδεατή του ὀλιγαρχία εἶναι ἀρκετὰ στενή· οἱ τεχνίτες, οἱ ἔμποροι κι' οἱ γεωργοὶ ἀποκλείονται τῶν δικαιωμάτων τοῦ πολίτη, ὄχι καὶ τόσο ἀδικαιολόγητη ἀρχή, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχε οὔτε τυπογραφία, οὔτε καὶ τὰ μέσα τῆς λαϊκῆς ἐκπαίδευσης· ἡ δουλικὴ ἐργασία θὰ γίνεται ἀπὸ κεῖνες τὶς φυλὲς ποὺ εἶναι πρόσφορες ἀπὸ τὴ φύση τους γιὰ νάναι δοῦλοι· ἐδῶ ὅμως καταδικάζεται βαριὰ ὁ σπαρτιατικὸς μιλιταρισμὸς κι' ἡ ἔλλειψη πνευματικότητας (Πολ. 1338 b 12). Ἡ σπαρτιατικὴ ἀρχὴ τῆς σταθερῆς ἐπιδίωξης γιὰ τὴν ἀπόχτηση δύναμης θεωρεῖται μεγάλο

κακό. Ὁ Σπαρτιάτης Νομοθέτης ἐπέβαλε τὴν τάση τοῦ «κρατεῖν», μὲ τὴν ἄποψη τῆς κυριαρχίας πάνω στοὺς γείτονες, ποὺ εἶναι «μεγάλη βλάβη». Οἱ Σπαρτιάτες πραγματικὰ τὸ δέχονταν αὐτὸ γιὰ τοὺς ἴδιους κι' ἀλήθεια γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σφάλμα κατηγόρησαν τὸν Παυσανία. — Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα ὁ 'Αριστοτέλης παρατηρεῖ (1324ff) ὅτι ὁ λαὸς σκέφτεται συνήθως πὼς ὁ πολιτικὸς πρέπει νάχει σὰ σκοπό του τὴν ἐξουσία. Μὰ αὐτὸ εἶναι λάθος. Πολιτικοὶ ποὺ ἐνεργοῦν ἔτσι, δὲ θὰ διστάσουν νὰ κάμουν κι' ἄλλες πράξεις ποὺ βλέπουν ὅτι εἶναι ἄδικες, ὅταν γίνονται σὲ βάρος τους. «Σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τοὺς ἄλλους — τὰ λεγόμενα δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ τοὺς ξένους εἰδικὰ — δὲν τοὺς ἀπασχολεῖ καθόλου ἡ δικαιοσύνη». Εἶναι ἀπόλυτα δυνατὸ γιὰ μιὰν ἀπομονωμένη πολιτεία νὰ εὐτυχεῖ καὶ νὰ μὴν ἐνοχλεῖται μὲ τοὺς γείτονές της καθόλου. Μὰ «ὅπου ὑπάρχουν γείτονες πολιτικοί, πρέπει νὰ μελετοῦν τὸ χαραχτήρα τους καὶ ποιὰ μέτρα θάναι πρόσφορα ὅταν ἀπασχολοῦνται μ' αὐτούς».

'Αλλοῦ (1267a 18) ὁ Φαλέας ἐπικρίνεται γιατὶ δὲν προβλέπει καθόλου γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτική. 'Ακόμα ἡ πολιτικὴ ἀνήκει οὐσιαστικὰ στὴν «κτητικὴ» τέχνη (1256 b 35)· μιὰν ἄποψη περίεργη σὰν κι' αὐτὴ ἀποδόθηκε στὸν «κακὸ σύμβουλο» τοῦ Ξέρξη στοὺς «Πέρσες» (755), ποὺ τὸν κατηγορεῖ γιατὶ δὲν ἔκαμε τὶς «καταχτήσεις του μὲ τὸ σπαθί», ὅπως ὁ Δαρεῖος κι' ἄλλοι. Γενικά, μόλο ποὺ καταδικάζεται ὁ Σπαρτιατικὸς μιλιταρισμός, δὲν ὑπάρχει πουθενά, οὔτε ἕνας ὑπαινιγμὸς ὅτι ὁ πόλεμος εἶναι ἕνα κακὸ ποὺ πρέπει νὰ ἐξαλειφθεῖ.

Νάχαν τάχα διαβάσει αὐτοὶ οἱ φιλόσοφοι τὸ Θουκυδίδη ; Νάχαν διαβάσει τὸ τραγικὸ τέλος τῶν «Ἑλληνικῶν» τοῦ Ξενοφῶντα ; Φαίνεται μάταιο νὰ ρωτᾶμε ἂν εἶχαν ποτὲ σοβαρὰ καὶ χωρὶς προκατάληψη μελετήσει τὴν πραγματικὴ κατάσταση τῆς Ἑλλάδας ὅπου ζοῦσαν. Αἰσθανόμαστε ἕνα πολὺ διαφορετικὸ τόνο γιὰ τὸν πόλεμο στοὺς συγγραφεῖς τῶν ἀρχῶν του 5ου αἰ., πρὶν ἀρχίσει ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος. Στοὺς «Πέρσες», ὅπως εἴδαμε, ἡ ἐπιδρομὴ εἶναι τὸ μάθημα τοῦ κακοῦ συμβούλου. Στὸ ἀρχαιότερο ἔργο τοῦ Αἰσχύλου, Ἱκέτ. 701, εὐλογεῖται ἡ 'Αθήνα, πρῶτα γιὰ τὴ σταθερότητα καὶ τὴν εἰρήνη στὴν πατρίδα·

Ἔτσι πάντα ἂς φυλάῃ ἀπαρασάλευτα
τὰ δικαιώματά της ἡ ἐξουσία,
ποὺ κυβερνάει τὴ χώρα καὶ προβλεφτικὴ
ἔχει φροντίδα τὴν κοινὴ εὐτυχία.

Τόσο θὰ συμφωνήσει κι' ὁ Πλάτωνας· μὰ συνεχίζεῖ :

Καὶ μὲ τοὺς ξένους καλοσύβαστοι,
πρὶν πόλεμο ἁρματώσουνε καὶ γίνουν
ὅσα κακὰ ἀναπόφευγα,
μὲ δίκες τὶς διαφορὲς ἂς λύνουν.
(μετάφρ. 'Ι Γρυπάρη)

Αὐτὸ εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς προσευχῆς τῶν Γερόντων στὸν 'Αγαμέμνονα· «μήτ' εἴην πτολιπόρθης»· ὅπου ὁμολογοῦν τολμηρὰ στὸν 'Αγαμέμνονα ὅτι πάντα θεωροῦσαν τὸν Τρωικὸ πόλεμο σὰν ἕνα ἀποτρόπαιο λάθος· «σὺ δέ μοι τότε μὲν στέλλων στρατιὰν Ἑλένην ἕνεκ', οὐ γάρ <σ'>ἐπικεύσω, κάρτ' ἀπομούσως ἦσθα γεγραμμένος». Θάταν δύσκολο νὰ ἐκφράσουν πιὸ σφοδρὰ τὰ αἰσθήματά τους. Εἶναι τὸ ἴδιο πνεῦμα ὅπου ἡ κορυφωμένη ἀθλιότητα τῆς πολιορκημένης πόλης στοὺς «Ἑπτὰ» (343) εἶναι ἐτούτη·

Ὦ μακάριοι ποὺ πεθαίνουν πρὶν τὰ δοῦνε
ὅσα ἡ πόλη μαῦρα κι' ἄραχλα παθαίνει
σὰν δαμάζεται· ἐδῶ σφάζουν, κεῖ τραβᾶνε,
ἄλλα καῖνε καὶ τὰ πάντα ὁ καπνὸς τὰ χραίνει
κι' ὁ θεὸς τοῦ ὀλέθρου ὁ Ἄρης ποὺ δριμώνει
μ' ἄγρια λύσσα, πᾶσα εὐσέβεια βεβηλώνει.
(μετάφρ. 'Ι. Γρυπάρη)

Αὐτὰ τ' ἀποσπάσματα κι' ἄλλα ὅμοια τοῦ Αἰσχύλου νομίζω ὅτι εἶναι πιὸ σημαντικὰ ἀπ' τ' ἀποσπάσματα, τὸ ἴδιο σφοδρά, τοῦ Εὐριπίδη ἢ τοῦ Ἀριστοφάνη, πιὸ πολὺ ἀκόμα κι' ἀπ' τὴν τρομερὴ καταγγελία τοῦ πολέμου στὶς «Τρωάδες», γιατὶ μπορεῖ ἴσως νὰ ἰσχυριστεῖ κανένας ὅτι στοὺς χρόνους τοῦ Αἰσχύλου ὁ δραματοποιὸς ἐξέφραζε τὸ γενικὸ αἴσθημα τοῦ λαοῦ του. Ὁ Εὐριπίδης ὡς ἕνα σημεῖο ἀψηφοῦσε τὴν κοινὴ γνώμη κι' ὁ Ἀριστοφάνης ἐξέφραζε τὶς ἀπόψεις ἑνὸς κόμματος. Τὸ συμπέρασμα λοιπὸν φαίνεται καθαρό· πρὶν ἀπ' τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο οἱ μυαλωμένοι Ἀθηναῖοι, ὅπως ὁ Αἰσχύλος, θεωροῦσαν τὸν πόλεμο σὰν κάτι φοβερό, ποὺ πρέπει, ἂν εἶναι δυνατό, νὰ τὸ ἀποφύγουν ἢ νὰ τὸ προλάβουν. Μετὰ τὸ μεγάλο πόλεμο, χωρὶς νάχουν μελετήσει τὰ μαθήματα τοῦ Θουκυδίδη ἢ τοῦ Ξενοφῶντα, οἱ δυὸ φιλόσοφοί μας θεωροῦν τὸν πόλεμο καὶ τὴν εἰρήνη σὰν λίγο ἢ πολὺ ἀδιάφορες ἐναλλαγές, κι' ἐνῶ σ' ἐμᾶς φαίνεται σὰν μιὰ παράξενη τύφλωση μετὰ τὸ διάβασμα τοῦ Θουκυδίδη (III, 82 κ.π.), ἐκεῖνοι μολαταῦτα ξαναλένε τὰ κοινότοπα παπαγαλίσματα ὅτι ἡ εἰρήνη εἶναι ἐπικίνδυνη ἠθικά.

Θὰ ξαναθυμίσω, ἐχτὸς ἀπ' τὰ αἴτια ποὺ ἀναφέρθηκαν κιόλας, κι' ἕνα ἀκόμα ποὺ ὅλοι μποροῦμε νὰ δοῦμε ὅτι ἰσχύει καὶ σήμερα. Ἕνας πολύχρονος πόλεμος ἢ μιὰ σειρὰ πολέμων ἔχουν δυὸ ἀντίθετα ψυχολογικὰ ἐπακόλουθα. Στὸ συνειδησιακὸ καὶ τὸ λογικὸ πεδίο ἡ φρίκη τοῦ πολέμου προκαλεῖ μιὰν ἀποφασιστικότητα σχετικὰ μὲ τὸ νὰ προλάβουν — ἢ ἐπὶ τέλους ν' ἀποφύγουν — ὁποιοδήποτε ξαναγύρισμα τέτοιων συμφορῶν· στὸ μὴ συνειδητὸ καὶ ἀλογικὸ πεδίο ἡ φρίκη γίνεται ἀπ' τὰ συνηθισμένα περιστατικὰ τῆς ζωῆς, «ὅλη ἡ λύπη πνίγεται μὲ τὴ συνήθεια τῆς σκληρῆς πραχτικῆς». Οἱ φόβοι καὶ τὰ γεγονότα ποὺ τὴ συνοδεύουν παύουν νὰ μᾶς κλονίζουν, καὶ παραδεχόμαστε τὸν πόλεμο σὰν ἕνα φυσικὸ φαινόμενο ποὺ τὸ περιμένομε, ἕνα καθῆκον ποὺ πρέπει νὰ τὸ ἀντιμετωπίσομε, καὶ συνεπῶς μιὰ τέχνη ποὺ πρέπει νὰ τὴν καλλιεργοῦμε μὲ καρτερικὴ ἐπιμέλεια. Καὶ στοὺς πολλοὺς ἀνθρώπους τὸ μὴ συνειδητὸ ἀποτέλεσμα εἶναι, ἀναμφίβολα, ἰσχυρότερο ἀπ' τὸ συνειδητό.

Ἂν στραφοῦμε τώρα ἀπ' τοὺς φιλόσοφους στοὺς πραχτικοὺς πολιτικοὺς τῆς Ἀγορᾶς, δὲ βρίσκομε στοὺς σωζόμενους λόγους τῶν ρητόρων ὅπως ὁ Δημοσθένης, ὁ Αἰσχίνης, ὁ Ὑπερείδης, οὔτε κουβέντα γιὰ τὴν κατάργηση τοῦ πολέμου σὰν ἑνὸς μάταιου κακοῦ, ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπ' τὶς ἀνθρώπινες ἀποφάσεις. Εἶναι ἕνας ἀπ' τοὺς συνηθισμένους κινδύνους τῆς ζωῆς γι' αὐτούς. Ἴσως ὁ Εὔβουλος, ποὺ ἡ ἀπασχόλησή του μὲ τὰ οἰκονομικὰ τὸν διαθέτει γενικὰ πιὸ εὐνοϊκὰ γιὰ τὴν εἰρήνη, εἶναι πιὸ πολὺ ἡ τυπικὴ κοινὴ γνώμη, παρὰ οἱ φημισμένοι ρήτορες. Οἱ πραχτικοὶ πολιτικοὶ πρέπει νὰ ὑποχρεώθηκαν ἀπ' τὶς περιστάσεις ν' ἀσχοληθοῦν μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ πολέμου. Δὲ φτιάχνουν μακρόπνοα προγράμματα, μὰ κάνουν ὅ,τι μποροῦν γιὰ νὰ βροῦν λύσεις γιὰ τὶς κάθε φορὰ διαφορὲς ποὺ δημιουργοῦνται, πρὶν ἀπ' ὅλα μὲ τὴ διαιτησία. Ὁ κ. Tod γράφοντας στὰ 1913, ἀναφέρει μισὴ δωδεκάδα περίπου διαιτησίες ποὺ ἀναγράφονται στὶς ἐπιγραφὲς τῶν πρώτων πενῆντα χρόνων τοῦ 4ου αἰ., μὰ ὁ ἴδιος μοῦ εἶπε ὅτι ἔχουν βρεθεῖ στὸ μεταξὺ πολὺ περισσότερες, κι' ὅτι πάει νὰ πιστέψει ὅτι σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἡ συνήθεια τῆς διαιτησίας κυριαρχοῦσε στὸν Ἑλληνικὸ κόσμο κι' ἀκόμα πιὸ πέρα. Κατὰ τὸ 423 ὁ Ἀρραβαῖος, βασιλιὰς τῶν Λυγκηστῶν, χρησιμοποίησε τὸ Βρασίδα σὰ διαιτητὴ ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὸν Περδίκκα τῆς Μακεδονίας, κι' αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σκεφτοῦμε ὅτι πολλὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς διαιτησίες δὲν ἔχουν καταγραφεῖ. Βέβαια ἡ ἄνοδος τῆς Μακεδονικῆς δύναμης μὲ τὸ Φίλιππο καὶ τὸν Ἀλέξαντρο «εἰσάγει μιὰ νέα ἐποχὴ στὴν ἱστορία τῆς διεθνοῦς διαιτησίας». Ὁ Φίλιππος συχνὰ προσκαλεῖται σὰ διαιτητής, κι' ἔχει τὴν πρόνοια, γενικά, νὰ προσπεράσει τὸ σκόπελο ἢ νὰ παραχωρήσει τὸ δικαίωμα αὐτὸ σὲ μερικὰ μιχτὰ ἑλληνικὰ δικαστήρια, παρὰ νὰ τὸ ἀσκήσει ὁ ἴδιος. Στὸν τρίτο αἰώνα ἡ ἀνάπτυξη τῆς διαιτησίας εἶναι ἀξιοσημείωτη. Στὸν δεύτερο ὁ κ. Tod πιστεύει ὅτι ἡ συνήθεια τῆς διαιτησίας ἔφτασε στὸ ἀνώτερο σημεῖο συχνότητας, τόσο ποὺ δὲν τὸ φτάνει παρὰ μόνο ὁ δέκατος ἕνατος αἰώνας· (αὐτὸς ὁ αἰώνας εἶδε 128 ἐπιτυχεῖς περιπτώσεις διαιτησίας).

Τὴ διαιτησία συνήθως τὴν προκαλοῦσαν γιὰ νὰ βοηθήσει τὸ ἄλλο κύριο ὄργανο τῆς πραχτικῆς εἰρηνικῆς ταχτικῆς ποὺ ἐμφανίζεται αὐτὴ τὴν ἐποχή, τὸ «Κοινὸν» ἢ Συμπολιτεία. Ὅταν οἱ διαφορὲς τῶν πιὸ πολλῶν κοινοτήτων περιορίζονταν στοὺς πιὸ κοντινοὺς γείτονές τους, εἶναι μιὰ ὁλοφάνερη ὑπηρεσία στὴν εἰρήνη τὸ νὰ ἑνώνεις γειτονικὰ κράτη σὲ ἀμφικτυονίες ἢ συμμαχίες ἢ ἑνώσεις πού, ὅσο κι' ἂν διατηροῦσαν τὴν ἀνεξαρτησία ποὺ ἀπαιτοῦσαν τὰ μέλη τους, στὸ τέλος-τέλος ἀπομάκρυναν τὴν πιθανότητα πολέμου ἀνάμεσά τους. Ἡ Ἀχαϊκή, ἡ Αἰτωλική, ἡ Θεσσαλικὴ κι' ἡ Βοιωτικὴ συμμαχία χρησιμοποιοῦσαν τὴ διαιτησία σὰν τὸ πιὸ συνηθισμένο μέσο διατήρησης τῆς εἰρήνης. Τὸ ἐλάττωμα ὅλων αὐτῶν τῶν σχημάτων εἶναι, φυσικά, ὅτι κανένα δὲν καλύπτει ὅλες τὶς περιπτώσεις. Οἱ διάφορες ἑνώσεις σχηματίζουν μεγαλύτερες συμμαχίες ποὺ μποροῦν μιὰ χαρὰ νὰ γίνουν ἀντίπαλοι ἢ ἀκόμα κι' ἐχθροί. Μὰ προσπαθοῦν ἐπὶ τέλους νὰ περιορίσουν τοὺς πολέμους μὲ τὸν παραμερισμὸ τῶν μικρῶν, ὅμως συχνὰ οἱ μικροὶ πόλεμοι εἶναι ἡ αἰτία ἑνὸς μεγάλου.

GILBERT MURRAY

Μετάφρ. *Κ. Ν. Παπανικολάου*

(Ἀκολουθεῖ)

ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ Ο ΙΕΡΑΠΟΛΙΤΗΣ ΣΤΩΙΚΟΣ (VI) *

Ἡ θρησκεία του καὶ ὁ θεός του.—Πολὺ πολιὰ καὶ μὲ τὸν καιρὸ ὅλο καὶ πιὸ ἔντονη παρουσιάζεται ἡ τάση στὴ Στοὰ γιὰ μιὰ συνταύτιση τῆς θρησκείας μὲ τὴ φιλοσοφία καὶ εἰδικότερα τῆς εὐσέβειας μὲ τὴ σοφία καὶ τὴν ἀρετή. Παρόλη ὅμως τὴ θεοσοφία καὶ εἰδικότερα τῆς εὐσέβειας μὲ τὴ σοφία καὶ τὴν ἀρετή. Παρόλη ὅμως τὴ θεοσοφική της τούτη ὑφὴ ἡ στωικὴ φιλοσοφία δὲν τὸ πέτυχε ποτὲ νὰ ἠλεκτρίση καὶ νὰ κερδίση τὶς πλατιὲς ἀνθρώπινες μάζες, νὰ ἐμφυσήση μέσα στὶς ψυχὲς τὴν ἔξαρση καὶ τὴ θερμὴ οἰκείωση(1) —αὐτὲς ποὺ χαρίζει ἡ θρησκευτικότητα σὰ διάχυτο πολύμορφο συναίσθημα κι ὄχι σὰν ψυχρὸ λογικὸ σχῆμα — καὶ γινόμενη θρησκεία νὰ χαρῆ καὶ νὰ χαρίση τὴ θερμὴ παρουσία καὶ τὴν παρήγορη συμπαράσταση ἑνὸς προσωπικοῦ θεοῦ. Αὐτὸ ὅμως ποὺ δὲν ἔγινε στὴν Ἀρχαία καὶ στὴ Μέση Στοά, φαίνεται νὰ προσεγγίζεται κάπως μὲ τὴ Νεώτερη καὶ μάλιστα μ' αὐτὸν τὸν πιὸ ὀρθόδοξο στὴ στωικότητά του Ἐπίκτητο, ποὺ πολὺ εὔκολα στὸ ἱεραποστολικὸ πάθος του ἀναγνωρίζει κανεὶς τὴ θρησκευτική του φύση(2).

Γιὰ τὸ φιλόσοφό μας ἡ πρώτη φιλοσοφία καὶ πρώτη ἠθικὴ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ μιὰ θεογνωσία. Μιὰ θεογνωσία ποὺ ἀναφέρεται στὴν ὕπαρξη τοῦ θεοῦ καὶ στὴν πρό-

---

* Συνέχεια ἀπὸ τὸ προηγούμενο τεῦχος μας, σελ. 220.

1. Τὴν οἰκείωση αὐτὴ ἀφεύκτως καὶ στὴν ἀρχαία θρησκεία θὰ τὴν ἐξασφάλιζαν κάποιοι ἄλλοι τρόποι, ὅπως εἶναι λ.χ. οἱ πολιοῦχοι καὶ οἱ ἐφέστιοι θεοί, οἱ θεοὶ - προστάτες ἀγαθῶν, ἐπαγγελμάτων καὶ εἰδικῶν καταστάσεων (λεχωνιᾶς κ.τ.λ.), οἱ ἡμίθεοι καὶ οἱ ἥρωες κ.π.ἄ. Τὸ φαινόμενο ὅμως αὐτὸ στάθηκε περισσότερο ἡ ἐκδήλωση μιᾶς λαϊκῆς πίστης ποὺ υἱοθετήθηκε μὲν ἀπὸ τὶς πολιτεῖες, δὲν ἦταν ὅμως καὶ τὸ συνειδητὸ καταστάλαγμα ἑνὸς φιλοσοφικοῦ θεολογικοῦ ἔστω στοχασμοῦ. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ πρώτη τὸ δρόμο ἄνοιξε ἡ Στοὰ γιὰ νὰ φτάση ἡ ἰδέα μὲ τὸν Ἐπίκτητο στὶς ἀκραῖες της συνέπειες καὶ νὰ προσεγγίση τὸν Χριστιανισμό. Τὴν οἰκείωση αὐτή, σὰ σταθερὴ καὶ θερμὴ ἐπαφὴ ἀνάμεσα στὸ ἀνθρώπινο καὶ στὸ θεῖο, ὁ Χριστιανισμὸς τὴν ἐπέτυχε ὄχι μόνο μὲ τὴν ἐνανθρώπιση τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ συνεχῆ ἀπὸ κεῖ κι' ὕστερα μεσολάβηση τῶν Ἁγίων, μὲ τὴν προστασία, τὶς πρεσβεῖες καὶ τὴ μεσιτεία τους. Ἡ Μαριολατρεία, ἡ προβολὴ τῆς Παναγιᾶς σὰν μητέρας τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἐπίκλησή της μαρτυρεῖ πολλά, κι ἂς μὴν τὴν ἐξηγεῖ μόνη σὰ φαινόμενο (Βλ. Β. Τατάκη, σελ. 50).

2. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ σημειωθῆ πὼς αὐτὸ ποὺ ἔγινε μὲ τὸ Βούδδα στοὺς Ἰνδοὺς καὶ μὲ τὸν Κομφούκιο στοὺς Κινέζους δὲν μπόρεσε μὲ κανένα σοφὸ νὰ γίνη καὶ στὴν ἀρχαία ὀρθολογιστικὴ Ἑλλάδα. Πενιχρὴ ἐξαίρεση στέκεται ὁ κλειστὸς καὶ πολὺ περιωρισμένος Πυθαγορισμός.

νοιά Του γενικά, καὶ εἰδικὰ στὶς ἐπὶ μέρους ἰδιότητές του, καὶ ποὺ δὲν ἔχει καθόλου θεωρητικὸ μόνο χαρακτήρα. Ὁλωσδιόλου ἀντίθετα αὐτὴ εἶναι ἐκείνη ποὺ θὰ προσπορίση στὸν ἄνθρωπο τὸ πρότυπο πρὸς μίμηση καὶ πρὸς ἐξομοίωσή του, τὸ πρότυπο τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς εὐδαιμονίας του. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν χάνει εὐκαιρία ὁ Ἐπίκτητος ποὺ νὰ μὴ τονίση τὴ σημασία καὶ τὴν ἀξία τῆς θεογνωσίας αὐτῆς, ὅπως καὶ τῆς ἀπουσίας της τὶς καταστρεπτικὲς συνέπειες. Στὴ γνώση αὐτὴ ἄλλωστε μᾶς καλεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Θεός : «τὸν δ' ἄνθρωπον θεατὴν εἰσήγαγεν αὐτοῦ τε καὶ τῶν ἔργων τῶν αὐτοῦ, καὶ οὐ μόνον θεατὴν ἀλλὰ καὶ ἐξηγητὴν αὐτῶν. διὰ τοῦτο αἰσχρόν ἐστιν τῷ ἀνθρώπῳ ἄρχεσθαι καὶ καταλήγειν ὅπου καὶ τὰ ἄλογα, ἀλλὰ μᾶλλον ἔνθεν μὲν ἄρχεσθαι, καταλήγειν δ' ἐφ' ὃ κατέληξεν ἐφ' ἡμῶν καὶ ἡ φύσις. κατέληξεν δ' ἐπὶ θεωρίαν καὶ παρακολούθησιν καὶ σύμφωνον διεξαγωγὴν τῇ φύσει» (1). Κι ἐπακολουθεῖ ἀμέσως ἡ δραματικὴ ἔκκληση μαζὶ καὶ ἐντολή : «ὁρᾶτε οὖν, μὴ ἀθέατοι τούτων ἀποθάνητε» (1).

Τὴ γνώση αὐτὴ πρώτη κατάχτησε καὶ ὁ φιλόσοφός μας. Αὐτὸς μὲ τὴν παντοῦ διαπιστωνόμενη ἁρμονία καὶ τάξη, μὲ τὴν σ' ὅλα διαβλεπόμενη σοφὴ σκοπιμότητα καὶ μὲ αὐτὴ καὶ μόνη τὴν προβολὴ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν προαίρεσιν καὶ τὸ Λόγον του, μ' ὅλα αὐτὰ αἰσθάνεται παντοῦ καὶ τὴν πᾶσα ὥρα τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ, ἑνὸς Θεοῦ ἀγαθοῦ, ποὺ ὅλα τὰ περιβάλλει προστατευτικὰ καὶ πατρικὰ μὲ τὴν πρόνοιά του ἢ ποὺ ὁ ἴδιος δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ Πρόνοια. Πρόνοια γιὰ ὅλους καὶ γιὰ ὅλα καὶ ποὺ δὲν τὴν θολώνει καμιᾶς θεοδικίας ὑπόνοια, κανένας δισταγμὸς δὲν τὴν ἐπισκιάζει.

Ἡ θεότητα αὐτὴ ποὺ ὑπάρχει καὶ δημιουργεῖ καὶ προνοεῖ στὸν Ἐπίκτητο, ὅπως εἴπαμε καὶ παραπάνω, πάει νὰ πάρη κάπως τὴ μορφὴ καὶ τὴ χάρη ἑνὸς καὶ μόνου προσωπικοῦ Θεοῦ (2). Ἡ μονοθεΐα αὐτὴ δὲν εἶναι πέρα ὡς πέρα ἄγνωστη καὶ στὸ κλίμα τῆς ἀρχαίας Στοᾶς. Μέσα στοὺς θεοὺς τῆς φιλοσοφικῆς θεολογίας — λέγει ὁ Zeller — ἔπρεπε νὰ λατρεύεται εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα ὁ ἕνας θεὸς τῆς στωικῆς φιλοσοφίας : ἄμεσα ἡ μορφὴ τοῦ Δία, ποὺ ὁ Κλεάνθης κι ὁ Ἄρατος τὸν ὕμνησαν σὰν ἀνώτατο θεό, σὰν ἀρχὴ καὶ κυρίαρχη δύναμη τοῦ παντός, σὰν κοσμικὸ καὶ ἠθικὸ νόμο, ἔμμεσα στὴ μορφὴ τῶν ἄλλων θεῶν, ἀφοῦ αὐτοὶ εἶναι παραστάσεις τῶν θείων δυνάμεων, ποὺ μᾶς φανερώνονται στ' ἄστρα, στὰ στοιχεῖα, στοὺς καρποὺς τῆς γῆς, στοὺς μεγάλους ἄντρες κι εὐεργέτες τῆς ἀνθρωπότητας (3). Κάτι παρόμοιο καὶ σὲ πιὸ προχωρημένο σημεῖο συμβαίνει καὶ στὸν Ἐπίκτητο. Συνεπαρμένος πολλὲς φορὲς ἀπὸ μιὰ φλογερὴ εὐσέβεια (4) ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸν πατροπαράδοτο τῆς Σχολῆς του πανθεϊσμό, γιὰ

1. I, στ, 19-22. Οἱ θεαταὶ ἀντιστοιχοῦν στοὺς θεωρητικοὺς τῆς Ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς σ' ἀντίθεση μὲ τοὺς πρακτικοὺς καὶ ἀπολαυστικούς.

2. Τὴν «προσωπικότητα» τοῦ Θεοῦ στὸν Ἐπίκτητο τὴν ἀμφισβητεῖ ὁ L. Brunschwicg ποὺ σχολιάζοντας τὸν Pascal γράφει τ' ἀκόλουθα : Αὐθόρμητα ὁ Pascal ἑρμηνεύει τὸ στωικισμὸ μ' ἕνα πνεῦμα θρησκευτικὸ ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία δὲν τοῦ εἶναι καθόλου ξένο, ἀλλὰ καὶ ποὺ δὲν τοῦ εἶναι καὶ οὐσιῶδες. Ὁ Θεὸς τοῦ Ἐπίκτητου ταυτίζεται μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ κόσμου, μὲ τὴν ἑνότητα τῆς φύσης καὶ τὴ συνοχὴ καὶ καθόλου μὲ τὸν προσωπικὸ Θεὸ ποὺ στοχάζεται ὁ Pascal. Ἦταν ὅμως πολὺ φυσικὸ νὰ ἐντυπωσιάζεται ἀπὸ κάθε τι ποὺ μέσα στὸν Ἐπίκτητο παρουσιάζει κάποιο Χριστιανικὸ τόνο. Βλ. Pascal Pensées et opuscules, éd. par M. L. Brunschwicg, pag. 148 not. 4.

3. Zeller - Nestle - X. Θεοδωρίδη : Ἱστορία Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας σελ. 288-89. Τὴ μονοθεϊστικὴ αὐτὴ ἰδέα ἐξυπηρετοῦσε πολὺ καὶ ἡ ἀλληγορικὴ ἀπὸ τοὺς στωικοὺς τῶν μύθων ἑρμηνεία.

4. Ἡ εὐσέβεια τοῦ Ἐπίκτητου ποὺ πολλὲς φορὲς ἀγγίζει τὰ ὅρια τοῦ λυρισμοῦ καὶ ποὺ ἐγκαινιάζει τέτοιες σχέσεις ἀνθρώπων καὶ Θεοῦ, ὥστε νὰ ἀναδίνουν ἐδῶ κι' ἐκεῖ μιὰ πραγματικὴ λατρεία, νὰ ἀποπνέουν τὰ ἄρωμα μιᾶς προσευχῆς, μιᾶς ἐκμυστήρευσης ἢ ἐξομολόγησης καὶ μιᾶς ἐνώπιας ἑνωπίῳ μὲ τὸ Θεὸ συνομιλίας, ἡ μεγάλη αὐτὴ εὐσέβεια — ἂν ἐξαιρέση κανεὶς τὸ θερμὸ ἐκεῖνο «χαῖρε» ποὺ ἀναπέμπεται πρὸς τὸν Δία στὸν Ὕμνο τοῦ Κλεάνθους — μέσα στὴν ὅλη ἱστορία τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ εἶναι κάτι τὸ ἄνευ πρηγουμένου. Εἶναι γι' αὐτὸ ἄλλωστε ποὺ πολλὲς φορὲς ξεχνιέται ὁ Δάσκαλος καὶ ἀφήνει στὴ μέση τοῦ λόγου σύξυλους τοὺς μαθητές του γιὰ ν' ἀποταθῆ ἱερέας καὶ ἱερουργὸς στὸν Θεό του. Φυσικὰ τοῦτο μαζὶ μὲ ἄλλα πολλὰ ἔρχονται νὰ τὸν ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν ἀρχαία Στοά, ὅπως ἄλλα τόσα καὶ περισσότερα τὸν ἐντάσσουν σ' αὐτὴν καὶ τὸ κλίμα της. Οἱ ἀντινομίες ὅμως αὐτὲς καὶ οἱ ἀντιφάσεις δὲν σημαίνουν πολλά. Ἴσα ἴσα ἔρχονται νὰ μαρτυρήσουν ὁλόκληρο τὸ δρᾶμα μιᾶς ἐποχῆς καὶ νὰ ὑπογραμμίσουν τῶν ξεχωριστῶν ἐκπροσώπων της τὸ τραγικὸ μεγαλεῖο.

ν' ἀποταθῆ στὸν ἕνα καὶ μόνο Θεό του. Οἱ ἀμέσως ἐπακολουθοῦσες ποικιλώνυμες θεότητες δὲν ἀποτελοῦν παρὰ διάφορες ἰδιότητες καὶ ἐκδηλώσεις Ἐκείνου, τὶς ποικιλόμορφές Του θεοφάνειες (1).

Κοντὰ στὴν προχωρημένη μονοθεΐα τοῦ Ἐπίκτητου πρέπει ἄλλη μιὰ φορὰ νὰ τονιστῆ ἡ πνευματικότητα καὶ ὑπερβατικότητα (2) τοῦ Θεοῦ του κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἑνὸς ξεπερασμένου πλατωνικοῦ σπιριτουαλισμοῦ καὶ ἡ ἀπόκλισή του ἀπὸ τὸν αὐστηρὸ στωικὸ ματεριαλισμό, καὶ ἀκόμα τὸ «προσωπικὸν» αὐτῆς τῆς θεότητας ποὺ ἐξασφαλίζει στὸν ἄνθρωπο μιὰ προσέγγιση, μιὰ μὲ τὸ θεῖο ἀναστροφὴ καὶ οἰκείωση ἄγνωστη σχεδὸν στὸν ἀρχαῖο παγανιστικὸ κόσμο.

Στὸν ἕνα καὶ μόνο αὐτὸ προσωπικὸ Θεὸ ποὺ ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο ποὺ δημιουργεῖ καὶ κυβερνώντας τον προνοεῖ γι' αὐτόν, ἀπονέμονται ἀπὸ τὸν Ἐπίκτητο ἕνα σωρὸ ἄλλες ἰδιότητες. Εἶναι ὁ Θεὸς αὐτὸς ἀθάνατος, παντοδύναμος, παντογνώστης καὶ πανταχοῦ παρών, εἶναι ἀγαθὸς καὶ δίκαιος, πατέρας (3) καὶ προστάτης τῶν ἀνθρώπων. Ἀπὸ τὶς ἰδιότητες αὐτὲς ἀπορρέουν ὡρισμένες γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἠθικὲς συνέπειες. Συγκεκριμένα, ἡ συγγένεια τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ Θεὸ («ἐκ τοῦ γὰρ γένος ἐσμέν», von Arnim I, 537) (4), ἡ ἀδιάλειπτη μέσα του τοῦ Θεοῦ παρουσία, ἀπὸ τὴ μιὰ τοῦ ἐξασφαλίζουν θέση ξεχωριστὴ μέσα στὴ δημιουργία, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη τοῦ ὑπαγορεύουν ὡρισμένα καθήκοντα. Γιατὶ ἡ θεοφορία αὐτὴ ἡ προνομιακὴ κι ἀνεκτίμητη, ἂν συνεπάγεται μιὰ θεμιτὴ καὶ νόμιμη τοῦ ἀνθρώπου περηφάνεια καὶ ἀδιάβλητη αὐτοπεποίθηση καὶ αὐτοεκτίμηση, προσαπαιτεῖ συγχρόνως καὶ τὸ σεβασμό μας στὸ συνάνθρωπο, τὸν ὁποιον ἄνθρωπο, σὰν σὲ ἐν Θεῷ ἀδελφό, καὶ ἀκόμα τὸν αὐτοσεβασμό, τὴν κεκαθαρμένη διάνοια, ἴσα ἴσα — τὸ ξαναλέμε — γιὰ τὴν ἀδιάλειπτη μέσα μας τοῦ Θεοῦ παρουσία.

Πάνω ὅμως καὶ πέρα ἀπὸ τὰ καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου στὸ συνάνθρωπο καὶ στὸν ἑαυτό του, στέκονται τὰ καθήκοντά του ἀπέναντι στὸν ἴδιο τὸν Θεό. Ἔχοντας ὑπόψη μας τὶς ἄπειρες τελειότητές Του δὲν μένει παρὰ νὰ τὸν ἔχουμε σὰν πρότυπο, νὰ ζοῦμε συνεχῶς σύμφωνα μὲ τὶς βουλὲς καὶ τὰ προστάγματα, τὰ «κρίματα» καὶ τὰ «δικαιώματά» Του, ἔτσι ποὺ μὲ τὴ συνεχῆ μίμηση νὰ ἐπιτύχουμε καὶ τὴν μ' Ἐκεῖνον ἐξομοίωση (5). Μαζὶ μὲ τὴν ἄπειρη ἀγάπη ποὺ Τοῦ ὀφείλουμε, ἡ εὐχή μας πρέπει νὰ εἶναι ἕνα «Γεννηθήτω τὸ θέλημά Σου» (II, ιζ, 22 καὶ IV, δ, 29), νὰ εὐθύνη τὰς ὁδούς μας καὶ νὰ μᾶς καθοδηγῆ. Νὰ εὐχώμαστε καὶ νὰ προσευχώμαστε, νὰ αἰνοῦμε, νὰ εὐγνωμονοῦμε καὶ νὰ εὐχαριστοῦμε.

Κι ἂν ἡ ζωὴ μὲ τὶς ἐξουθενωτικὲς δυσμένειες καὶ τὶς ταπεινωτικὲς ἀντιξοότητές της ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν τόση καὶ τέτοια χαρμονὴ καὶ εὐχαριστία, ἐσὺ πάλι δὲν πρέπει νὰ ἐνδώσης, δὲν πρέπει νὰ προδώσης τὸν ἑαυτό σου, τὸ συνάνθρωπο καὶ τὸ

1. Τὴ σύγχυση μεταξὺ ἑνὸς καὶ πολλῶν θεῶν στὸν Ἐπίκτητο θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ τὴν ἀποδώση : α) σὲ φραστικὲς συνήθειες τῆς λαϊκῆς γλώσσας· β) στὸν ἔστω καὶ μὲ κάποιες ἐπιφυλάξεις (III, ιγ, 15) σεβασμὸ τῆς λαϊκῆς θρησκείας (μαντεία, προσευχή, σεβασμὸς στ' ἀγάλματα), ἂν ὄχι καὶ σὲ σκόπιμο θρησκευτικὸ κομφορμισμό· γ) σὲ παραδρομὴ ἢ ἐπιπολαιότητα, ἀφοῦ μέσα σὲ μιὰ καὶ τὴν ἴδια φράση γίνεται λόγος γιὰ Ἕνα καὶ γιὰ πολλοὺς θεοὺς συγχρόνως, πρᾶγμα ποὺ συμβαίνει καὶ στὸν Πλάτωνα : μαθεῖν δεῖ πρῶτον, ὅτι ἔστι θεός. . . εἶτα ποῖοί τινες εἰσὶν (I, ιζ, 18-19 καὶ II, ιδ, 11).

2. Βλ. Διατριβ. I, ιβ, 7. II, ι, 5. III, ιε, 14. III, κδ, 19. IV, α, 100. IV, ζ, 6. κ.ἄ.

3. Ἡ πατρότητα τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ κοινὴ ὅλων τῶν ἀνθρώπων καταγωγὴ φαίνεται κοινὴ πίστη τῶν χρόνων ἐκείνων. Ὁ Δίων ὁ Χρυσόστομος, σύγχρονος τοῦ Ἐπίκτητου, γράφει τὰ ἑξῆς : Δεῖ δὴ ποιεῖσθαί τινα ἐπιμέλειαν, μὴ πάνυ τι πράως μηδὲ ραθύμως φέροντας τὴν εἰς τὰ ἄτιμα καὶ δοῦλα σώματα ὕβριν, οὐ ταύτῃ μόνον, ᾗ κοινῇ τὸ ἀνθρώπινον γένος ἅπαν ἔντιμον καὶ ὁμότιμον ὑπὸ τοῦ φύσαντος θεοῦ ταὐτὰ σύμβολα καὶ σημεῖα ἔχον τοῦ τιμᾶσθαι δικαίως καὶ λόγον καὶ ἐμπειρίαν καλῶν τε καὶ αἰσχρῶν γέγονεν, ἀλλά. . . (Εὐβοϊκὸς ἢ Κυνηγὸς 127 κέξ.).

4. Βλ. Διατριβ. I, γ, 2, 3. I, θ, 1, 4-6, 13. I, ιθ, 9. IV, ια, 3. Ἐπίσης βλ. Πράξ. Ἀποστόλων ιζ, 28.

5. Βλ. Διατριβ. II, ιδ, 12. καὶ Διογ. Λαερτ. VII, 78 : «Τέλος μὲν εἶναι τὴν ἐξομοίωσιν τῷ θεῷ».

Θεό σου (1). Γιατὶ ἡ ζωὴ ὅποια κι ἂν εἶναι, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ὡραία καὶ καλή, ἀφοῦ ὁ Θεός, ὁ δημιουργός της, εἶναι ἀγαθὸς καὶ δίκαιος καὶ παντοδύναμος καὶ παντογνώστης. Ἔτσι εἶσαι ὑποχρεωμένος νὰ μείνης στὴ θέση σου ὡς τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ δοθῆ τὸ σημεῖο ὑποχώρησης, ποὺ θὰ σημάνη τὸ «ἀνακλητικόν». Ἀλλὰ καὶ τότε μὴ λυπηθῆς γι' αὐτὸ ποὺ χάνεις. Ὡραία εἶναι ἡ ζωή, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀπὸ κεῖνα ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ μᾶς, αὐτὰ ποὺ μᾶς ἀνήκουν. Ὅ,τι χάνεις δὲν τὸ χάνεις, ἁπλῶς σὰν ὀφειλόμενο ἐπιστρέφεις κάτι ποὺ δὲν σοῦ ἀνήκει : τίς δ' ὁ νόμος ὁ θεῖος ; τὰ ἴδια τηρεῖν, τῶν ἀλλοτρίων μὴ ἀντιποιεῖσθαι, ἀλλὰ διδομένοις μὲν χρῆσθαι, μὴ διδόμενα δὲ μὴ ποθεῖν, ἀφαιρουμένου δέ τινος ἀποδιδόναι εὐλύτως καὶ αὐτόθεν, χάριν εἰδότα οὗ ἐχρήσατο χρόνου, εἰ θέλεις μὴ κλάειν τὴν τιτθὴν καὶ μάμμην (II, ιστ, 28).

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀληθινὴ φιλοσοφία τῆς ζωῆς, αὐτὴ καὶ τοῦ θανάτου (2). Αὐτὴ ἡ ὕψιστη σοφία καὶ θεογνωσία καὶ ἡ ἀρετή. Ν' ἀγαπᾶς τὸ Θεό σου καὶ νὰ τὸν ἀκολουθῆς καὶ νὰ σέβεσαι τὸ συνάνθρωπο καὶ τὸν ἑαυτό σου. Νὰ τὴν παίρνης τὴ ζωὴ σὰν ἱερὴ ἀποστολὴ (3) καὶ νὰ τὴ χαίρεσαι καὶ νὰ τὴν ἀφήνης χωρὶς ὀδύνη, σὰν κάτι τὸ δανεικὸ καὶ τὸ ξένο. Μὴν ξεχνᾶς ὅμως ποτὲ τὸν ὕμνο — καὶ τίς λόγος ἐξαρκέσει πρὸς ὕμνον τῶν θαυμασίων Σου ; — ποὺ ὀφείλεις στὸ Θεὸ γιὰ ὅλες τὶς δόσεις τὶς ἀγαθὲς καὶ ὅλα τὰ τέλεια δωρήματά Του : «Καὶ τίς ἐξαρκεῖ λόγος ὁμοίως αὐτὰ ἐπαινέσαι ἢ παραστῆσαι ; Εἰ γὰρ νοῦν εἴχομεν, ἄλλο τι ἔδει ἡμᾶς ποιεῖν καὶ κοινῇ καὶ ἰδίᾳ ἢ ὑμνεῖν τὸ θεῖον καὶ εὐφημεῖν καὶ ἐπεξέρχεσθαι τὰς χάριτας ; Οὐκ ἔδει καὶ σκάπτοντας καὶ ἀροῦντας καὶ ἐσθίοντας ᾄδειν τὸν ὕμνον τὸν εἰς τὸν Θεόν ; «Μέγας ὁ Θεός, ὅτι ἡμῖν παρέσχεν ὄργανα ταῦτα δι' ὧν τὴν γῆν ἐργασόμεθα· μέγας ὁ Θεός, ὅτι χεῖρας δέδωκεν, ὅτι κατάποσιν, ὅτι κοιλίαν, ὅτι αὔξεσθαι λεληθότως, ὅτι καθεύδοντας ἀναπνεῖν». Ταῦτα ἐφ' ἑκάστου ἐφυμνεῖν ἔδει καὶ τὸν μέγιστον καὶ θειότατον ὕμνον ἐφυμνεῖν, ὅτι τὴν δύναμιν ἔδωκε τὴν παρακολουθητικὴν τούτοις καὶ ὁδῷ χρηστικήν. Τί οὖν ; Ἐπεὶ οἱ πολλοὶ ἀποτετύφλωσθε, οὐκ ἔδει τινὰ εἶναι τὸν ταύτην ἐκπληροῦντα τὴν χώραν καὶ ὑπὲρ πάντων ᾄδοντα τὸν ὕμνον τὸν εἰς τὸν Θεόν ; Τί γὰρ ἄλλο δύναμαι γέρων χωλός, εἰ μὴ ὑμνεῖν τὸν Θεόν ; Εἰ γοῦν ἀηδὼν ἤμην, ἐποίουν τὰ τῆς ἀηδόνος, εἰ κύκνος, τὰ τοῦ κύκνου. Νῦν δὲ λογικός εἰμι· ὑμνεῖν με δει τὸν θεόν. Τοῦτό μου τὸ ἔργον ἐστί, ποιῶ αὐτὸ οὐδ' ἐγκαταλείψω τὴν τάξιν ταύτην, ἐφ' ὅσον ἂν δίδωται καὶ ὑμᾶς ἐπὶ τὴν αὐτὴν ταύτην ᾠδὴν παρακαλῶ» (4).

Σ' αὐτὸ τὸν ὕμνο, τὴν εὐλογία καὶ τὴ θεία εὐχαριστία, ὁ Ἐπίκτητος καλεῖ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Νὰ ἑνώσουν ὅλοι τὶς φωνές τους σ' ἕνα κοινὸ κεκραγάριο καὶ νὰ ποῦν : Ἄπειμι, χάριν σοι ἔχω πᾶσαν, ὅτι ἠξίωσάς με συμπανηγυρίσαι σοι καὶ ἰδεῖν ἔργα τὰ σά. . . (III, ε, 10). Νὰ ποῦν τὸ βαθὺ μαζὶ καὶ ἀπέριττο ἐκεῖνο τοῦ ποιητῆ :

Σ' εὐχαριστῶ γιὰ τὰ βουνὰ καὶ γιὰ τοὺς κάμπους ποὺ εἶδα...

Στοὰ καὶ Χριστιανισμός. — Γιὰ τὶς σχέσεις Στοᾶς καὶ Χριστιανισμοῦ οἱ ἀπό-

1. Ἡ αὐτοκτονία στὸν Ἐπίκτητο χαρακτηρίζεται : α) κάποτε σὰ σημεῖο ὑπακοῆς στὸ θεῖο κάλεσμα καὶ ἀπόταξη τῶν ἐπιγείων· β) κάποτε σὰ θεμιτὴ πράξη ποὺ περισώζει τὴν προσωπικὴ ἀξιοπρέπεια· καὶ γ) κάποτε σὰν ἀπαγορευμένο ἁμάρτημα !

2. Ἂν δὲν ξέρουμε πῶς πέθανε ὁ Ἐπίκτητος, ξέρουμε ὅμως πῶς ὀνειρεύτηκε νὰ πεθάνη. Τὸ βλέπουμε στὸ III βιβλίο του (ε, 7-11), τὸ ἀκοῦμε καὶ στὸ IV, ι, 11-16 : « Ἂν μετὰ τούτων με ὁ θάνατος καταλάβη, ἀρκεῖ μοι ἂν δύνωμαι πρὸς τὸν Θεὸν ἀνατεῖναι τὰς χεῖρας καὶ εἰπεῖν ὅτι : ἃς ἔλαβον ἀφορμὰς παρὰ σοῦ πρὸς τὸ αἰσθέσθαι σου τῆς διοικήσεως καὶ ἀκολουθῆσαι αὐτῇ, τούτων οὐκ ἠμέλησα· οὐ κατήσχυνά σε τὸ ἐμὸν μέρος. Ἰδοὺ πῶς κέχρημαι ταῖς αἰσθήσεσιν, ἰδοὺ πῶς ταῖς προλήψεσιν. Μὴ ποτέ σε ἐμεμψάμην, μή τι τῶν γινομένων τινὶ δυσηρέστησα ἢ ἄλλως γενέσθαι ἠθέλησα, μή τι τὰς σχέσεις παρέβην ; Ὅτι με σὺ ἐγέννησας, χάριν ἔχω ὧν ἔδωκας· ἐφ' ὅσον ἐχρησάμην τοῖς σοῖς ἀρκεῖ μοι. Πάλιν αὐτὰ ἀπόλαβε καὶ κατάταξον εἰς ἣν θέλεις χώραν. Σὰ γὰρ ἦν πάντα, σύ μοι αὐτὰ δέδωκας. . . ».

3. Βλ. Διατριβ. I, θ, 16 (ὑπηρεσία). II, κδ, 31, 99 κ.ἑξ. (στρατεία, διατριβή, χώρα, τάξις κ.ἄ.).

4. Βλ. I, ιστ. 15-21. Φαίνεται πὼς ἡ Βυζαντινὴ ὑμνογραφία καὶ μάλιστα τὸ εὐχολόγιο καὶ τὸ λειτουργικὸ δανείστηκε ὄχι μόνο λέξεις ἀλλὰ καὶ φράσεις ὁλόκληρες ἀπὸ τὸν Ἐπίκτητο.

ψεις εἶναι πολλὲς καὶ διάφορες. Ἐνῶ πολλοὶ τονίζουν τὶς ὁμοιότητες, ἄλλοι ὑπογραμμίζουν τὶς διαφορές, κι ἄλλοι περιορίζονται νὰ προβάλλουν τὴν σ' ὁρισμένα σημεῖα κάποια συνταύτιση ἢ καὶ τὶς διαμετρικές τους ἀντιθέσεις (1). Ὅτι γενικὰ ὅλες οἱ θρησκεῖες κι ὅλες οἱ προχριστιανικὲς ἢ σύγχρονες μὲ τὸ Χριστιανισμὸ φιλοσοφίες, ἄλλες περισσότερο κι ἄλλες λιγότερο, ἀρνητικὰ ἢ θετικά, στάθηκαν μιὰ τοῦ Εὐαγγελίου προπαρασκευή, δὲν χωρεῖ καμιὰ ἀμφιβολία (2). Ὅτι ὅμως στὴν praeparatio αὐτή, καὶ μάλιστα στὸν ἠθικὸ τομέα, ἡ Στοὰ κατέχει μιὰ ξεχωριστὴ θέση, καὶ τοῦτο εἶναι ἀναντίρρητο. Ἐδῶ ὅμως χρειάζεται μεγάλη προσοχή. Χριστιανισμὸς καὶ Νεώτερη Στοὰ ἀναπτυγμένες μέσα στὸν ἴδιο ἱστορικὸ χῶρο καὶ χρόνο, μέσα στὸ ψυχικὸ κλίμα τῆς ἴδιας ἐποχῆς, καὶ ἀντλώντας τὰ ἐκφραστικά τους μέσα ἀπὸ τὴν ἴδια Κοινὴ γλώσσα κι ἀπὸ τὸ ἴδιο γραμματειακὸ εἶδος τῆς λαϊκῆς διατριβῆς, παρουσιάζονται πολὺ συχνὰ σὰ διδαχὲς μορφικὰ ταυτόσημες, ἐνῶ στὴν οὐσία οἱ διαφορές τους εἶναι ἀγεφύρωτες καὶ μεγάλες. Ἔτσι ἐνῶ φαίνονται νὰ λένε τὰ ἴδια, στὴν πραγματικότητα ἐννοοῦν πέρα ὡς πέρα ἄλλα πράγματα, γι' αὐτὸ καὶ πίσω ἀπὸ τὶς ἴδιες λέξεις προβάλλουν τὶς περισσότερες φορὲς ἄλλες ἔννοιες μὲ ἄλλες προϋποθέσεις, ἄλλες προεκτάσεις καὶ προοπτικές (3). Γι' αὐτὸ κι ἐκεῖνος ποὺ θὰ ἐπιχειρήση παραλληλισμοὺς ἢ μιὰν εἰδικὴ μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Στοᾶς συνοπτικὴ μελέτη, θὰ πρέπη νὰ ἔχη ὑπόψη του πὼς μέσα στὴ Χριστιανικὴ θρησκεία ὁ προσωπικὸς Θεός, ἡ θεία Χάρις, ὁ καθοδηγητὴς καὶ προστάτης Ἅγιος, ἡ προσωπικὴ ἀθανασία, ἡ ἀτομικὴ ἢ προσωπικὴ θρησκεία, ἡ ἀπολύτρωση, ἡ ἀγάπη μὲ τὴ συμπόνια της, ἡ προσευχή, ἡ σχετικὴ ἀπάθεια σὰ μέσον, ἡ ὑπακοή, ἡ ἐθελοθυσία καὶ ἡ αὐταπάρνηση, ἡ σωτηρία κ.ἄ.π. εἶναι κάτι ἄλλο ἀπ' ὅ,τι εἶναι μέσα στὴ Στωικὴ κοσμοθεωρία καὶ βιοθεωρία ὁ κατὰ κανόνα ἀπρόσωπος Θεός, ἡ στωικὴ αὐτάρκεια, ὁ ψυχρὸς ὁδηγητὴς καὶ ἐλεγκτὴς μαζὶ σοφός, ἡ ἀπρόσωπη ἐπιβίωση ἢ ἀναμεταστοιχείωση, ἡ ὁμαδικὴ ἢ ἐθνικὴ τοῦ ἄστεως ἢ τῆς αὐτοκρατορίας θρησκεία, ἡ ἐλευθερία, ἡ κατανόηση καὶ ἡ κάποια συναντίληψη καὶ ἀνοχὴ ποὺ σχεδὸν δὲν γνωρίζει τοῦ οἴκτου τὴν εὐλογία, ὁ ὕμνος, ἡ ἀπόλυτη ἀπάθεια σὰ σκοπός, ἡ συγκατάθεση ἢ συναίνεση, ὁ ἡρωισμὸς καὶ ἡ αὐτοτελείωση (4).

Ἀκόμη ὁ μελετητὴς δὲν θὰ πρέπη νὰ λησμονῆ τὴ χριστιανικὴ ὑπερβατικότητα

1. Περισσότερα βλ. Βασιλείου Χ. Ἰωαννίδου : Ἀπόστολος Παῦλος καὶ οἱ Στωικοὶ φιλόσοφοι. Θεσσαλονίκη 1934.

2. Ὁ Havet καὶ ὁ Baur λ.χ. ἔφτασαν νὰ ἰσχυριστοῦν πὼς κύριοι τοῦ Χριστιανισμοῦ ἱδρυτὲς εἶναι ὁ Φίλων καὶ ὁ Σενέκας καὶ συνεπῶς πὼς κοιτίδα του δὲν εἶναι ἡ Παλαιστίνη ἀλλὰ ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ ἡ Ρώμη. Τὴν ὑπερβολὴ τούτη τὴν υἱοθετεῖ σχεδὸν στὰ χρόνια μας κι ὁ Emil Ludwig (Βλ. La Mediterranée, σελ. 211-212). Χαρακτηρίζοντας ὅμως σὰν ὑπερβολὴ τὴν ἄποψη αὐτὴ δὲν ἀρνιόμαστε καὶ πὼς ὁ Φίλων καὶ ὁ Σενέκας μὲ τὸν ἔκδηλα πλατωνίζοντα δυϊσμό τους παραστάθηκαν τὸ Ναζωραῖο στὴν ἱστορικὴ θριαμβική του πορεία.

3. Ὁ Β. Ν. Τατάκης γενικεύοντας τὴν περίπτωση θὰ πῆ : Πολὺ συχνὰ στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας συναντοῦμε ὅρους, ἐκφράσεις, διατυπώσεις, ὁλόκληρα κείμενα ἀκόμη πού, ἀπομονωμένα, φαίνονται ταυτόσημα. Ὅταν ὅμως τὰ ἐντάξωμε μέσα στὸ σύστημα, στὸ γενικὸ πλαίσιο ποὺ τὰ περιέχει, τότε βλέπουμε τὴ διαφορά. Βλ. Θέματα Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς φιλοσοφίας, σελ. 139.

4. Καὶ ἡ Νεώτερη Στοὰ παρ' ὅλο τὸν ἠθικὸ ριγκορισμό, τὸν ἀσκητισμὸ καὶ τὸν ἱεραποστολισμό της δὲν παύει νὰ κινεῖται μέσα στοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ κόσμου τὴν τροχιὰ καὶ τὴν ψυχικότητα, ποὺ πρῶτο καὶ κύριο χαρακτηριστικὸ ἔχει τὸν ἀνθρωποκεντρισμό, τὴν τυφλὴ ἐμπιστοσύνη στὸν ἄνθρωπο, στὴν αὐτάρκεια καὶ τὴν αὐτοτελείωσή του. Ἂς μὴν ξεχνᾶμε πὼς ὁ Ἐπίκτητος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ θὰ ξεστομίση τὸν ἀγέρωχο λόγο : τὴν προαίρεσιν οὐδ' ὁ Ζεὺς νικῆσαι δύναται (I, α, 23), λόγος ποὺ θ' ἀναγκάση τὸν Pascal ν' ἀποκαλέση διαβολικὴ τὴν ἀλαζονεία του. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιο καὶ στὸ Χριστιανισμό. Ἐδῶ τὴν αὐτάρκεια καὶ τὴ σωτηρία τὴν ἐξασφαλίζει μονάχα ἡ θεία Χάρις. Ὁ Ἀπ. Παῦλος ἀπερίφραστα θὰ τὸ πῆ : δυνατὸς δὲ ὁ Θεὸς πᾶσαν χάριν περισσεῦσαι εἰς ὑμᾶς, ἵνα ἐν παντὶ πάντοτε πᾶσαν αὐτάρκειαν ἔχοντες περισσεύητε εἰς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν (2 Κορινθ. Θ', 8). Ὕστερα ἀπὸ τούτη τὴ βασικὴ διαφορὰ εὔκολα ἐξηγεῖται γιατὶ ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο Ἑλληνικὸ κόσμο ἔλειψαν οἱ μεσσιανικὲς καὶ σωτηριολογικὲς ἰδέες μὲ πενιχρὴ ἐξαίρεση καὶ παραλλαγὴ τὴν «κλῆσιν» καὶ θεία ἀποστολὴ τῶν διαφωτιστῶν ἁπλῶς Κυνικῶν καὶ τῶν μιμητῶν τους, ποὺ ὁ καθένας τους : ἄγγελος ἀπὸ Διὸς ἀπέσταλται καὶ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους περὶ ἀγαθῶν καὶ κακῶν ὑποδείξων αὐτοῖς (III, κβ.23).

ἀπὸ τὴ μιά, καὶ τὴ στωικὴ ἐγκοσμιότητα ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴν ὑποφώσκουσα παντοῦ ἀπαισιοδοξία ἐκείνου, κι αὐτοῦ τὴν ἀπέραντη αἰσιοδοξία καὶ χαρμονή, καὶ προπαντὸς τὴ θεμελιακὴ ἐκείνη διαφορὰ ποὺ στέκεται ὁρόσημο εὐδιάκριτο κι ἀνυπέρβλητο ἀνάμεσα στὸ Χριστιανισμὸ καὶ ὅλη τὴν ἀρχαία φιλοσοφία — ὡς τὸν Πλωτῖνο τουλάχιστο —, τὴ διαμετρικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ Λόγο ἢ τὴ Γνώση καὶ τὴν Πίστη ἢ τὴν Ἀποκάλυψη (1). Μὲ τὴν τελευταία αὐτὴ ἀντίθεση ἔρχεται τὴ θέση τοῦ θεωρητικοῦ ἀνθρώπου νὰ τὴν καταλάβη ὁ πρακτικός, τοῦ ἀγέρωχου καὶ δυνατοῦ ὁ ταπεινὸς καὶ ἀδύναμος, τοῦ σοφοῦ ὁ πιστός, τοῦ φίλαυτου ὁ φιλάνθρωπος, τοῦ εἰδωλολάτρη ὁ χριστιανός, καὶ γενικὰ τοῦ παλαιοῦ ὁ «καινὸς» ἄνθρωπος. Ἀπὸ δῶ κι ὕστερα πιὰ θὰ μποροῦν ν' ἀκουστοῦν μακαρισμοὶ γιὰ τοὺς «πτωχοὺς τῷ πνεύματι», παυλικὲς ἐντολὲς ποὺ διακηρύττουν «εἴ τις δοκεῖ σοφὸς εἶναι ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ, μωρὸς γενέσθω, ἵνα γένηται σοφός», ὁρισμοὶ τοῦ Μ. Βασιλείου ὅπου ἡ «εἴδησις» τῆς θείας οὐσίας ὁρίζεται σὰν αἴσθηση τῆς ἀκαταληψίας της, καταπληκτικοὶ ἀφορισμοὶ σὰν τὸ credo quia absurdum, σκέψεις ἢ στοχασμοὶ τοῦ Pascal ποὺ διατείνονται πὼς «δὲν ὑπάρχει τίποτα τόσο σύμφωνο μὲ τὸ Λόγο, ὅσο αὐτὴ ἡ ἀπάρνηση τοῦ Λόγου» (2) ἢ τοῦ Kierkegaard ποὺ ἰσχυρίζεται πὼς τὸ παράδοξο εἶναι ὁ σκοπὸς ἢ τὸ τέρμα τοῦ Λόγου, κι ἀκόμα πὼς ὅσο δυνατὸς εἶναι ὁ ἄνθρωπος, τόσο ἀδύναμος εἶναι μέσα του ὁ Θεός· κι ὅσο ἀδύναμος εἶναι ἕνας ἄνθρωπος, τόσο δυνατὸς εἶναι μέσα του ὁ Θεός.

Κοντὰ σ' ὅλα αὐτὰ θὰ πρέπη τέλος νὰ τονιστῆ ἰδιαίτερα ἡ ὑπακοὴ ἢ ὑποταγὴ τοῦ Χριστιανοῦ καὶ ἡ εὐαισθησία ἢ εὐπάθειά του ἀπὸ τὴ μιά, κι ἡ συγκατάθεση ἢ συναίνεση κι ἡ ἀναισθησία ἢ ἀπάθεια τοῦ Στωικοῦ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ στωικὴ συγκατάθεση ἢ συναίνεση δὲν σημαίνει τὴν ἀπόταξη ἢ τὴν ἐξουθένωση τῆς ἀνθρώπινης θέλησης μπροστὰ σὲ μιὰν ἄλλη ἀνώτερή της, δὲν ἐξυπονοεῖ τὴν ἀπάρνηση τῆς φύσης μας, ἀλλὰ ὁλωσδιόλου ἀντίθετα τὸ πλάτεμα καὶ τὸ ἁπλωμά της, ἔτσι ποὺ τὸ μέρος νὰ συνενωθῆ μὲ τὸ ὁμογενές ὅλο. Ὁ ἄνθρωπος ἀκολουθεῖ τὸ Θεὸ ὄχι σὰν ὑπήκοος, σὰν ὑποταχτικός, ἀλλὰ σὰν ἕνας ὁμότιμος καὶ ἴσος. Ὄχι ἀπὸ ὑποταγή, ἀλλ' ἀπὸ συγκατάθεσή του. Ὁ Σενέκας ἄλλωστε τὸ εἶπε : non pareo deo, sed assentior.

Ἡ ἴδια ἀντίθεση διαπιστώνεται καὶ στὴν περίπτωση τοῦ συναισθηματισμοῦ ποὺ ἀνεξάντλητος ἐμπλουτίζει καὶ θερμαίνει ὅλες τὶς χριστιανικὲς ἐκδηλώσεις. Παίρνοντας ἀπὸ τοῦτο ἀφορμὴ ὁ Croiset, θαρρῶ, θὰ παρατηρήση πὼς ὁ στωικὸς σοφός, ξένος ἀπὸ κάθε εὐαισθησία καὶ συγκίνηση κι ὄντας ὅλος νόηση, καταντᾶ ἕνας τύπος πλασματικός, ἕνας ἄνθρωπος - φάντασμα. Δὲν εἶναι ὁ πραγματικὸς ἄνθρωπος μὲ τὶς κοινές του, καλὲς ἢ κακές, ἀδυναμίες. Τὸν τέτοιο πραγματικὸ ἄνθρωπο ὁ στωικὸς τὸν παίρνει γιὰ τρελὸ καὶ τοῦ φέρεται ἀπάνθρωπα μὲ τὴ δικαιολογία πὼς θέλει νὰ τὸν θεραπεύση. Μιὰ ὅμως τέτοια, συμπεραίνει ὁ Croiset, ἐχθρικὴ πρὸς κάθε συν-

1. Τὴ διαμετρικὴ τούτη ἀντίθεση ἀγωνίστηκαν πολὺ νωρὶς νὰ τὴν ἀμβλύνουν κάπως καὶ νὰ τὴ γεφυρώσουν οἱ Πατέρες — καὶ προπαντὸς οἱ ἑλληνοθρεμμένοι — τῆς Ἐκκλησίας, στὴν προσπάθειά τους ν' ἀντιμετωπίσουν κοντὰ στ' ἄλλα καὶ τῶν Γνωστικῶν, τῶν Μανιχαίων καὶ τῶν ἄλλων αἱρέσεων τὴν ἐπιχειρηματολογία. Ὁ ἀπολογητὴς Ἰουστῖνος, ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς, ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς κ.π.ἄ. θὰ χαρακτηρίσουν καὶ τὴ Φιλοσοφία σὰν ἔργο θείας Προνοίας ἢ σὰν «προπαιδείαν τοῖς τὴν πίστιν δι' ἀποδείξεως καρπουμένοις». Ἡ ἀντιδικία αὐτὴ ἀνάμεσα στὴ γνώση καὶ τὴν πίστη, κάτω ἀπὸ διάφορες μορφὲς — σὰν ἀντίθεση λ.χ. Φιλοσοφίας καὶ Θρησκείας — πότε φανερή, ἔντονη καὶ συνειδητή, καὶ πότε ἀφανής, ἄτονη καὶ ἀσύνειδη δὲ σταμάτησε ποτὲ οὔτε στὴ Δύση οὔτε καὶ στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή. Ἡ παρουσία της ἐπισημαίνεται ἀκόμα καὶ στὰ χρόνια τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ μὲ σημαιοφόρο ὑπὲρ τῆς Φιλοσοφίας τὸν Κοραῆ ποὺ διεξάγει σκληρὸ ἀγώνα ἐνάντια στοὺς λιθοβολητὲς τῆς Φιλοσοφίας, τοὺς ἕνα σωρὸ ἀμαθεῖς «ἀντιφιλοσόφους». Γιὰ τὸν Κοραῆ «ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ ἀλήθεια· ὅθεν ἔχει δύναμιν ἰσόθεον» (Βλ. Ἀ. Κοραῆ : Στοχασμοὶ αὐτοσχέδιοι — ἡ Φιλοσοφία ὁδηγὸς τῆς ζωῆς — Ἔρευνα. Ἀθῆναι 1928). Στὰ χρόνια μας τὸ πρόβλημα τίθεται στὴ σωστή του βάση ἀπὸ τὸν Ε. Π. Παπανοῦτσο. Βλ. Γνωσιολογία σελ. 400 κέξ. Ἀθήνα 1954.

2. Il n'y a rien de si conforme à la raison que ce désaveu de la raison. Pascal Pensées et opuscules par M. L. Brunschwicg. Hachette, σελ. 457.

αἴσθημα φιλοσοφία δὲν μπορεῖ φυσικὰ νὰ μὴν ἀφήνη τὴν ἐντύπωση μιᾶς αὐχμηρότητας ἢ μιᾶς στυγνότητας μέσα σ' ὅλες τὶς ἐλεύθερες κι ἀληθινὰ ἀνθρώπινες ψυχές. Μιὰ τέτοια φιλοσοφία μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴ θαυμάζη, δὲν μπορεῖ ὅμως καὶ νὰ τὴν ἀγαπήση, νὰ τὴν ἐνστερνισθῆ καὶ νὰ τὴν υἱοθετήση. . .

Παράλληλα ὅμως πρὸς ὅλες αὐτὲς τὶς διαφορὲς ἔχουμε καὶ τὶς διάφορες συγκλίσεις, αὐτὲς ποὺ τὶς ἐπιβάλλουν οἱ ἱστορικὲς συνθῆκες οἱ κοινές, ὅπως εἶναι — καθὼς ἀναφέραμε καὶ παραπάνω — ἡ ὄχι ἁπλῶς συμπτωματικὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Νεώτερης Στοᾶς διασταύρωση μέσα στὸν ἴδιο ἱστορικὸ χῶρο καὶ χρόνο, ἡ ἀνώνυμη, ἀναρίθμητη καὶ μαύρη τῶν χρόνων ἐκείνων σκλαβιὰ ποὺ τοὺς παραστέκει, γιὰ νὰ προμηθεύη στὴ μιὰ τοὺς ἥρωες τῆς Γνώσεως καὶ τῆς Ἐλευθερίας, καὶ στὸν ἄλλο τοὺς μάρτυρες τῆς Πίστεως καὶ τῆς Σωτηρίας, καὶ γενικότερα τὸ ἀγχῶδες κλίμα τῆς ἐποχῆς, ἐκείνης τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς ἡ ἀγωνία ἤ, ἂν θέλετε, τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου ποὺ ἔρχεται νὰ θέση στυγνὰ τὰ θεωρητικὰ καὶ πρακτικά του προβλήματα καὶ μὲ σπουδὴ νὰ ὑπαγορεύση τὶς ἐνδεικνυόμενες σ' ἐκείνους τοὺς καιροὺς ἄμεσες λύσεις. Κοντὰ ὅμως σ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς γενικοὺς κι ἴσως καὶ γι' αὐτὸ κάπως ρευστοὺς καὶ ἀστάθμητους παράγοντες, εἶναι καὶ οἱ ἄλλοι εἰδικοὶ λόγοι ποὺ δημιουργοῦν κάποια κοινὰ σημεῖα ἐπαφῆς καὶ ὠθοῦν πρὸς μιὰν ἐξομοίωση ἢ καὶ καμιὰ φορὰ καὶ συνταύτισή τους.

Ἐδῶ ἀξίζει ἄλλη μιὰ φορὰ νὰ τονιστῆ πρωταρχικὰ ὁ κατ' ἐξοχὴν πρακτικὸς τῆς Στοᾶς χαρακτήρας. Ἂν ὁ Χριστιανισμὸς πάη νὰ πραγματώση τὴν κατὰ Χριστὸν πολιτεία, τὸ ἴδιο ἐπιδιώκει καὶ ἡ Νεώτερη Στοά, νὰ ἐγκαθιδρύση μιὰ κατὰ Σοφὸν πολιτεία, νὰ ἐγκαινιάση μιὰν artem vivendi, μιὰ Βιωτική. Ἐπίσης ἐδῶ δὲν εἶναι ἄσκοπη ἡ ὑπόμνηση πὼς ὅλη χωρὶς ἐξαίρεση ἡ Στοά, καὶ προπαντὸς ἡ Μέση καὶ ἡ Νεώτερη, διαπνέεται πέρα ὡς πέρα ἀπὸ ἕνα ἔντονο θρησκευτικὸ πνεῦμα καὶ πὼς κάθε στωικὸς — ἄλλος λιγότερο καὶ ἄλλος περισσότερο — εἶναι καὶ μιὰ μορφὴ θρησκευτική. Θὰ πρέπη ἀκόμα ν' ἀναφερθοῦν ὁ κάποτε ἕνας καὶ μόνος τῶν νεοστωικῶν Θεός, ὁ ἐνεργὸς κοσμοπολιτισμός, ὁ ἔνθερμος ἱεραποστολισμὸς καὶ ἡ πεποίθησή τους γιὰ τὴ συγγένεια μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων ποὺ κι ἂν δὲν ταυτίζωνται, πᾶνε ὅμως ὡς ἕνα σημεῖο νὰ προσεγγίσουν τὸν ἕνα καὶ προσωπικὸ Θεὸ τῶν Χριστιανῶν, τὴ Χριστιανικὴ οἰκουμενικότητα (1), τὴ μαρτυρικὴ διάθεση τοῦ πιστοῦ καὶ τὴν πίστη στὴν ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ ἀνθρώπινη υἱοθεσία. Ἀκόμα ἄξια προσοχῆς εἶναι καὶ ἡ σύγκλιση ἢ συνταύτιση πολλῶν ἰδεῶν τους ποὺ ἀναφέρονται στὴ δουλεία, τὴν ἰσότητα καὶ τὴν ἐσωτερικὴ ἐλευθερία (2), στὸ γάμο, τὴν ἀγαμία καὶ τὴν παρθενία, στὴν προσκαιρότητα καὶ τὴ ματαιότητα τῶν ἐγκοσμίων ἀγαθῶν, στὸν ἀκοίμητο ἀγῶνα σώματος καὶ ψυχῆς, σαρκὸς καὶ πνεύματος, στὴν ἁμαρτωλότητα καὶ τὴν τραγικὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς κ.π.ἄ.

Ἂν ὅμως ὅλ' αὐτὰ χαρακτηρίζουν γενικὰ ὅλη τὴ Στοὰ καὶ προπαντὸς τὴ Νεώ-

1. Ἐπαναλαμβάνουμε πὼς ἐδῶ καὶ σ' ὅλες σχεδὸν τὶς περιπτώσεις πρόκειται ἁπλῶς γιὰ σύγκλιση, ὄχι γιὰ ἀπόλυτη συνταύτιση. Ἡ καθαίρεση λ.χ. τοῦ μεσότοιχου τῆς ἔχθρας ἀνάμεσα στοὺς λαούς, ἡ ἀπάρνηση τῆς ἰδέας «τοῦ περιούσιου λαοῦ» κι ἡ στροφὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὸ Ἰσραὴλ σ' ὅλα τὰ ἔθνη — ἀπάρνηση ποὺ γιὰ τὸν E. Ludwig στέκεται καὶ ὄντως εἶναι τὸ πιὸ μεγάλο καὶ πιὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα τοῦ Ἰησοῦ — μᾶς χαρίζουν ἕνα πρώιμο καὶ πρωτόγονο χριστιανικὸ «διεθνισμό», αὐτὸν ποὺ ἀργότερα καὶ μέσα στοὺς κόλπους τῆς ὀργανωμένης ἐκκλησίας θὰ ἐξελιχθῆ καὶ θὰ πάρη τῆς «οἰκουμενικότητας» τὴν εὐρύτητα καὶ τὴ σημασία. Ὁ χριστιανικὸς λοιπὸν αὐτὸς διεθνισμὸς ἢ ἡ χριστιανικὴ οἰκουμενικότητα δὲν συμπίπτει ἀκριβῶς μὲ τῆς Στοᾶς τὴν κοσμοπολιτεία. Γιατὶ ἂν ἡ πολιτεία αὐτή, τυπικὴ καὶ ψυχρή, εἶναι λογικὴ συνέπεια ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ μιὰ μείζονα πρόταση ποὺ θέλει συγγενεῖς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἡ ἄλλη, ἡ χριστιανικὴ συναδέλφωση, εἶναι τὸ θερμὸ ξεχείλισμα μιᾶς ἀπέραντης ἀγάπης ποὺ στὰ πέρατα τῆς γῆς καὶ ἀπὸ ἄνθρωπο σ' ἄνθρωπο φέρνει σ' ὅλους τὸ νέο χαιρετισμὸ τοῦ «πλησίον».

2. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας μέσα στὰ πλαίσια τῆς Χριστιανικῆς φιλοσοφίας καὶ γιὰ τὴ συνεισφορὰ ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπόκλιση τῶν Στωικῶν βλ. Β. Ν. Τατάκη : Θέματα Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς φιλοσοφίας σελ. 131 κέξ. καὶ Β. Χ. Ἰωαννίδου : Ἀπόστολος Παῦλος καὶ οἱ Στωικοὶ φιλόσοφοι.

τερη, πολὺ περισσότερα εἶναι ἐκεῖνα ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν Ἐπίκτητο. Αὐτὸς ὅσο κι ἂν φαίνεται ν' ἀγνοῆ γενικότερα τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία καὶ εἰδικὰ καὶ συγκεκριμένα νὰ ὑποτιμᾶ τὴ χριστιανικὴ αὐταπάρνηση κι ἐθελοθυσία, ποὺ τὴ θέλει «ἔθους» περισσότερο κι ὄχι ἔλλογης κρίσης καὶ ἐλεύθερης συνειδητῆς ἐκλογῆς ἀπόρροια (IV, ζ, 6), ἐν τούτοις μὲ τὸν ἔντονο, καθαρὸ καὶ ὑψηλὸ θρησκευτικὸ τόνο τῶν Διατριβῶν του ποὺ ἀγγίζουν σχεδὸν τὴν ἔξαρση, λὲς καὶ μᾶς ἐναποθέτει μέσα στὴν ἴδια μὲ τὸ Χριστιανισμὸ κοίτη, μᾶς μεταγγίζει ἔστω καὶ σὲ πολὺ ἐλάσσονα τόνο καὶ βαθμὸ τὸ ἴδιο ὑπερβατικὸ ρίγος, τὸν ἴδιο μεταφυσικὸ κραδασμό. Γι' αὐτὸ κι ἂν δὲν μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε μιὰν ἄμεση ἀλληλεπίδραση ἢ κι ἀλληλεξάρτηση τῶν δύο διδαχῶν, εἴμαστε ὅμως ὁπωσδήποτε ὑποχρεωμένοι νὰ παραδεχτοῦμε μιὰ κάποια ἔμμεση ἐπαφὴ καὶ διασταύρωση πού, εἴπαμε, τὴν ὑπαγορεύουν καὶ τὴν εὐνοοῦν οἱ ἴδιες ἱστορικὲς καὶ γεωγραφικὲς συνθῆκες. Γιατὶ κι ὁ Χριστιανισμὸς ὄντας στὰ χρόνια ἐκεῖνα μιὰ στρατευμένη θρησκεία, πότε φανερὸς σὰ θέαμα στὰ ἀμφιθέατρα καὶ σὰ μαρτυρία, καὶ πότε κρυμμένος στὶς κατακόμβες του, ἔσειε συθέμελα ὅλο τὸν ἑτοιμόρροπο ἀρχαῖο κόσμο, κι ἀποτελώντας τὴν περιρρέουσα τῶν καιρῶν ἐκείνων ἀτμοσφαίρα, δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἐπηρεάζη τοὺς ἀνθρώπους ποὺ μέσα της ζοῦσαν κι ἀνάπνεαν, κι ἂς τὸν παρεξηγοῦσαν καὶ τὸν ὑποτιμοῦσαν (Ἐπίκτητος), κι ἂς τὸν καταδίωκαν (Μ. Αὐρήλιος). Αὐτὸς ἄλλωστε ὁ ὄχι τόσο συνειδητὸς ἐπηρεασμὸς στὸν τομέα τοῦ πνεύματος, ὅταν αὐτὸ φτάση νὰ γίνη διάχυτη πραγματικότητα καὶ περιβάλλον, εἶναι ἕνα γεγονὸς μαρτυρημένο(1).

Κι ἂν αὐτὸ ἰσχύη γιὰ ὅλες γενικὰ τὶς ἰδέες, εἶναι πολὺ πιὸ φυσικὸ νὰ ἰσχύη καὶ γιὰ διδαχές, θρησκευτικὲς ἢ καὶ ἁπλῶς θρησκεύουσες, ποὺ τὶς διέπει ἡ ἴδια ἡ λαχτάρα, ἡ λαχτάρα γιὰ μιὰν ἠθικὴ τῆς κοινωνίας ἀναμόρφωση, γιὰ τὴ σωτηρία ἑνὸς κόσμου ποὺ ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ πάει αὔτανδρος νὰ καταποντιστῆ. Ἄλλωστε δὲν θὰ ἦταν καὶ σωστὸ ἀπὸ τὴ μιὰ μέσα στὸ Χριστιανισμὸ ν' ἀναγνωρίζουμε, ἀκόμα καὶ στὶς μέρες μας, τόσες καὶ τόσες παγανιστικὲς ἐπιβιώσεις ποὺ πολλὲς ἀπ' αὐτὲς στέκονται κι ὁλοφάνερες σύγχρονες προϊστορικὲς συνθῆκες, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ μὴν παραδεχώμαστε πὼς κι ὁ Χριστιανισμός, μάλιστα τῶν πρώτων ἐκείνων μ. Χ. αἰώνων, ἄφησε ἀνέπαφα τὰ διάφορα σύγχρονά του πνευματικὰ ρεύματα. Κι εἶναι ὁ λόγος αὐτὸς ἴσα ἴσα ποὺ θὰ παρακινήση τὸν G. Martha μιλώντας γιὰ τὶς ὡραῖες σκέψεις τοῦ φιλοσόφου μας πάνω στὴν Πρόνοια νὰ συμπεράνη πώς : «Ἡ ψυχὴ τοῦ Ἐπίκτητου φαίνεται συνεπαρμένη ἀπὸ τὴ νέα πνοὴ ποὺ διαπνέει καὶ διαποτίζει τότε ὅλο τὸν κόσμο», ἢ τὸν Péguy νὰ πῆ πὼς «ὁ Μᾶρκος Αὐρήλιος δὲν εἶχε τὴ θρησκεία ποὺ τοῦ ἄξιζε».

Τὶς συγκλίσεις ὅμως καὶ τὶς διασταυρώσεις αὐτές, χωρὶς νὰ ὑπάρχη ἀνάγκη ὑποθέσεων, θὰ μποροῦσε εὔκολα νὰ τὶς ἐπαληθεύση ἡ περίπτωση προπαντὸς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ποὺ γιὰ τὸν Emil Ludwig στὴ θρησκευτικὴ πίστη στάθηκε ἕνας ἀφοσιωμένος Ἰουδαῖος, στὴ μόρφωση ἕνας Ἕλληνας καὶ στὸ διεθνισμὸ ἕνας Ρωμαῖος. Καταγόμενος ἀπὸ τὴν Ταρσό, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Διογένη τοῦ Λερτίου μᾶς ἔδωσε ὁλόκληρη πλειάδα στωικῶν(2), δὲν ἦταν δυνατὸ ἔστω καὶ ἔμμεσα νὰ μὴ ὑποστῆ τῆς σοφίας καὶ τοῦ λόγου τους τὴν ἐπίδραση. Ἡ ἐπίδραση αὐτὴ ἀφεύκτως συνεχίστηκε καὶ κοντὰ στὸν Ἰουδαῖο δάσκαλο Γαμαλιήλ, τὸ φίλο καὶ θαυμαστὴ τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας, καθὼς καὶ μέσα στὴν ἑλληνίζουσα τότε ἰουδαϊκὴ γραμματεία, ἔτσι ποὺ — ὅπως λέει ὁ Joseph Holzner — μαζὶ μὲ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα νὰ βάλη μέσα του καὶ τὴν ἑλληνικὴ ψυχή. Καὶ δὲν ἦταν δυνατό, ἀλήθεια, μιὰ τέτοια

1. Γι' αὐτοῦ τοῦ ἴδους τὸν ἐπηρεασμὸ χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ὅσα γράφει ὁ Κ. Παλαμᾶς στὴν Ποιητική του Α' σελ. 63.

2. Διογ. Λαερτ. VII, 35. Ἀνάμεσα σ'αὐτοὺς ξεχωρίζει ὁ μαθητὴς τοῦ Ποσειδωνίου Ἀθηνόδωρος ποὺ κοντὰ στ' ἄλλα δίδασκε καὶ τοῦτο : «Νὰ ζῆς ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους σὰ νὰ σὲ βλέπη ὁ Θεός, καὶ μίλα στὸ Θεὸ σὰ νὰ σ' ἀκοῦν οἱ ἄνθρωποι». Ποὺ θὰ πῆ, νὰ ζῆς τὴν κάθε στιγμὴ σὰν ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων.

ἀποστολικὴ ψυχὴ μὲ τόση δεκτικότητα, μὲ τόση μπροστὰ στὶς ἰδέες τῆς ἐποχῆς του εὐπάθεια καὶ εὐαισθησία, μὲ τέτοιον ἱερὸ ἐνθουσιασμὸ καὶ τόση φλόγα —, ὥστε ὅλες οἱ ἰδέες νὰ πέφτουν μέσα του σὰ σὲ πυρακτωμένο καμίνι καὶ νὰ τήκωνται γιὰ ν' ἀποδώσουν λαγαρὴ κι ἀπαστράπτουσα τὴ χριστιανικὴ ὁμολογία — νὰ προσπεράση ἀδιάφορη καὶ ἀνέπαφη τὶς θεοφόρες κραυγὲς τῆς Στοᾶς, ποὺ κυριαρχοῦσαν τότε μέσα σ' ὅλο τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο καὶ εἰδικὰ μέσα στὸ ρωμαϊκό, νοσταλγὸ τῆς παλιᾶς ἀπέριττης εὐλάβειας καὶ θιασώτη τῆς προγονικῆς αὐστηρῆς πειθαρχίας. Τὴ δεκτικότητα καὶ τὴν εὐαισθησία αὐτὴ τοῦ Παύλου πάνω ἀπ' ὅλα τὴ μαρτυρεῖ τοῦτο τὸ γεγονός. Ἔφτασε ἕνας περίπατος μέσα στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας, ἕνα στιγμιαῖο ἀντίκρισμα ἑνὸς βωμοῦ ἀφιερωμένου στὸν Ἄγνωστο Θεό, γιὰ νὰ δώση ὄχι μόνον ἀφορμὴ καὶ περιεχόμενο, ἀλλ' ὡς ἕνα σημεῖο καὶ μορφὴ(1) στὴ διδαχὴ ἀπὸ τὸν Ἄρειο Πάγο.

Τὴ συνεχῆ ὅμως αὐτὴ στὴ Στοὰ ἐπίδραση καὶ παρουσία καὶ τὴν ὡς ἕνα σημεῖο ἀφομοίωσή της, ποὺ στὸν Ἀπόστολο Παῦλο τὴν αἰσθανόμαστε περισσότερο σὰ βίωμα παρὰ σὰν ὕστερα ἀπὸ συστηματικὴ μελέτη σχηματισμένη βιοθεωρία, εὔκολα τὴν ἀναγνωρίζουμε στὰ κατοπινὰ χρόνια παρακολουθώντας τὶς παλίρροιες ποὺ κατὰ καιροὺς ἔντονες σημειώνονται μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ. Ὅταν ὁ Χριστιανισμὸς πάη νὰ διαμορφωθῆ σὲ ὁλοκληρωμένη κοσμοβιοθεωρία καὶ νὰ γίνη δόγμα, κοντὰ στὶς πλατωνικὲς καὶ ἀριστοτελικὲς μεταφυσικὲς καταβολὲς — τόσο στὴν οὐσία ὅσο καὶ στὴν ὁρολογία — δὲν εἶναι μικρὴ καὶ ἡ στωικὴ συνεισφορὰ στὸν ἠθικὸ προπαντὸς τομέα. Ἡ στωικὴ αὐτὴ συμπαράσταση ἐπισημαίνεται πολὺ νωρὶς στὴν Ἀλεξανδρινὴ σχολὴ μὲ τὸν ἐκχριστιανισθέντα στωικὸ Πάνταινο καὶ τὴν ἀλληγορική της τῶν Γραφῶν ἑρμηνεία, στὸν Ἅγιο Νεῖλο καὶ τὸν ἄλλο τὸν Ἄγνωστο ποὺ μὲ τὶς παραφράσεις τοῦ Ἐγχειριδίου καὶ τὶς ἀναπροσαρμογές του δίνουν ἕναν ὁδηγὸ χρήσιμο στὰ χέρια τῶν μοναχῶν, σ' ὅλους σχεδὸν τοὺς ἑλληνοθρεμμένους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἀνατολικοὺς (2) καὶ δυτικοὺς (3), καὶ σ' ὅλη τὴν Ὑμνογραφία (4). Σ' αὐτὴ προπαντὸς

1. Ἐδῶ θὰ ἐπιστρατεύση κι ὅλη τὴν ἑλληνομάθειά του γιὰ νὰ θυμηθῆ τοῦ πατριώτη του στωικοῦ Ἄρατου καὶ τοῦ Κλεάνθη τὴ φράση : «τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν», ὅπως καὶ τοῦ Ἐπιμενίδη «ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν».

2. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ὁμολογία τοῦ Ἰουστίνου ποὺ σύμφωνα μ' αὐτήν: «οὐκ ἀλλότριά ἐστι τὰ Πλάτωνος διδάγματα τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ὅτι οὐκ ἔστι πάντῃ ὅμοια, ὥσπερ οὐδὲ τὰ τῶν ἄλλων, Στωικῶν τε καὶ ποιητῶν καὶ συγγραφέων· ἕκαστος γάρ τις ἀπὸ μέρους τοῦ σπερματικοῦ θείου λόγου τὸ συγγενὲς ὁρῶν καλῶς ἐφθέγξατο», καὶ περνώντας ἀπὸ τοῦ Μ. Βασιλείου τὰ «φευκτά», τὰ «αἱρετὰ» καὶ τὸ «ἐπὶ τὸ τῇ φύσει οἰκεῖον ὁ λόγος ἡμᾶς προκαλεῖται» καὶ τὸ «ἀρχὴ καὶ ρίζα τῆς ἁμαρτίας τὸ ἐφ' ἡμῖν καὶ τὸ αὐτεξούσιον», φτάνουμε ὡς τὸν ἀντιπαλαμικὸ Βαρλαὰμ ποὺ στὸν 14ο αἰῶνα γράφει γιὰ τοὺς στωικοὺς μιὰ ἐνδιαφέρουσα μελέτη.

3. Ὁ Τερτυλλιανὸς θεωρεῖ τὰ πάντα, κι αὐτὸ τὸ Θεὸ καὶ τὴν ψυχή, σωματικὰ (Βλ. Κ. Λογοθέτη Ἡ Φιλοσοφία τῶν Πατέρων, σελ. 154, σημ. 2). Ὁ Λακτάντιος, ὁ Πελαγιανισμός, ὁ Μαρτῖνος, ὁ Bracara, ἡ Σχολαστικὴ φιλοσοφία, ὁ Γουλιέλμος ὁ ἐκ Couches καὶ ὁ Rodulfus Ardens στὸ Speculum universale ἀναφέρονται συχνὰ στὴ Στοά. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς δυτικοὺς ἔχουν ὑποστῆ τὴν ἐπίδραση τοῦ Σενέκα.

4. Τὰ δάνεια τῆς Ὑμνογραφίας ὅσο κι ἂν ἀναφέρωνται τὶς περισσότερες φορὲς μονάχα στὴ μορφή, — καὶ τοῦτο ἀπὸ φόβο μὴ προσκρούσουν στὸ δόγμα — κι ὅσο κι ἂν πολλὰ ἀπ' αὐτὰ θὰ μποροῦσαν νὰ χαρακτηρισθοῦν ἁπλῶς συμπτωματικά, ἐν τούτοις εἶναι ἀξιοπρόσεχτα. Προχωρώντας σ' ἕνα σύντομο κατὰ στίχους παραλληλισμὸ τῶν Ὕμνων τοῦ Κλεάνθους καὶ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ βλέπουμε : § 3 Σὲ γάρ. . . θέμις. . . προσαυδᾶν — § 1 Τί γὰρ θέμις. . . σὲ μέλπειν, § 5 μοῦνος — § 4 καὶ 5 μοῦνος, § 3 προσαυδᾶν, § 6 καθυμνήσω, § 6 ἀείσω, § 37 ὑμνοῦντες, § 39 ὑμνεῖν — §1 μέλπειν, §2 ὑμνήσει, § 6 λιγαίνει, § 7 γεραίρει, § 10 σὸν λαλεῖ ὕμνον, § 1 πολυώνυμε — §13 πανώνυμε, § 20-21 εἰς ἓν ἅπαντα ἢ ἕνα γίγνεσθαι πάντων — § 12-13 εἷς καὶ πάντα — οὐχ ἕν, οὐ πάντα.

Ὁ Ἀδ. Κοραῆς σχολιάζοντας τὸν Ὕμνο τοῦ Κλεάνθους θ' ἀναγνωρίση στὸ §1 «παγκρατὲς» τὸ «παντοκράτορα» τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως, στὸ § 2 «φύσεως ἀρχηγὲ» τὸ «ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε πάντων καὶ ἀοράτων», στὸ § 4 «ἐκ σοῦ γὰρ γένος ἐσμὲν» τὸ χωρίον Πράξ. ιζ, 28, στὸ § 15 «οὐδέ τι γίγνεται ἔργον ἐπὶ χθονὶ σοῦ δίχα» τὸ τοῦ Ἰωάν., α, 3 «πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ὃ γέγονε», στὸ § 33 «ἀνθρώπους ρύοιο», τὸ «ἀλλὰ ρῦσαι ἡμᾶς».

Στὴν ἐκκλησιαστικὴ ὑμνογραφία συνεχίζεται ἐπίσης καὶ μὲ κάποια ὑπερβολὴ ἡ στωικὴ ἀρε-

τὴν τελευταία, ἂν δὲν πρόκειται νὰ συλλάβουμε αὐτούσιο τὸ στωικὸ στοχασμό, ὁπωσδήποτε ὅμως μαζὶ μὲ τὴν κοινὴ πολλὲς φορὲς φρασιολογία ἀναγνωρίζουμε καὶ μιὰ κοινὴ ψυχικὴ διάθεση, ὅπως λ.χ. τὴν ἔμμονη σχεδὸν ἰδέα γιὰ τὴν προσκαιρότητα καὶ τὴν ματαιότητα τῶν ἐγκοσμίων ἀγαθῶν, τοῦ ἀνθρώπου τὴν ἁμαρτωλότητα, τῆς παραμυθίας τὴν ἀπόπειρα, τῆς ἀπάθειας ἢ τῆς εἰρήνης τὴ λαχτάρα κ.π.ἄ. Μνημεῖο αὐτῆς τῆς σύμπτωσης στέκονται τὰ Ἰδιόμελα τοῦ Ἐξοδιαστικοῦ (1), ὅπου ὁ ἀκροατὴς ἢ ὁ ἀναγνώστης εὔκολα ἀναπλάττει τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου τὴ μελαγχολία γιὰ τῶν ἀνθρωπίνων τὴ ματαιότητα, τοῦ Σενέκα τὴν ἀλυπία ἢ παραμυθία (consolatio) (2), κι ἀκόμα καὶ τὸ στωικὸ ἰδανικὸ γι' ἀπάθεια ἢ ἀταραξία, γιὰ τὴν ἀνάπαυση τῆς ψυχῆς. Φυσικὰ ὅλη ἡ στωικὴ ἐκείνη διαβρωτικὴ μελαγχολία καὶ ἡ κατὰ λογικὴν ἀναγκαιότητα ἐπιβαλλόμενη ἀλυπία περιττὸ νὰ τονίσουμε πὼς ξεπερνιοῦνται μέσα στὸ Χριστιανισμὸ μὲ τὴν προσδοκία τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν, μὲ τὴν αἰσιοδοξία τῆς μελλούσης ζωῆς καὶ τὴ χαρὰ τῆς προσωπικῆς ἀθανασίας. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἀπάθεια ἢ τὴν ἀταραξία. Ἂν αὐτὴ προσεγγίζεται στὴ ζωὴ σὰν εἰρήνη (3), γαλήνη ἢ ἡσυχασμός, ἀπόλυτα καὶ ὑπερβατικὰ πραγματώνεται μὲ τὴν «ἀνάπαυσιν» τῆς ψυχῆς μέσα στὴν «κατάπαυσιν» τοῦ Κυρίου.

Τελειώνοντας μὲ τὶς στωικὲς ἐπιβιώσεις μέσα στὸ Χριστιανισμὸ καὶ γιὰ νὰ κατανοηθῆ ἀκόμη καλύτερα ἡ ἐμπλοκὴ τῶν δύο διδαχῶν τόσο στὶς ἀντιθέσεις ὅσο καὶ στὶς ὁμοιότητές τους, θὰ ἀναφέρουμε τὸ ἑξῆς χαρακτηριστικὰ ἀποκαλυπτικὸ γεγονός. Ὅταν γεννιόνταν ὁ Ἐπίκτητος (50 μ.Χ.), ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἔφτανε στὴν Ἀθήνα (51-52 μ.Χ.) κι ἀνεβασμένος πάνω στὸν Ἄρειο Πάγο ἐπιχειροῦσε νὰ διδάξη τοὺς Ἀθηναίους καὶ νὰ τοὺς ἐξηγήση ποιός ἦταν ὁ ἄγνωστος Θεός τους. Ἔτσι, ἐνῶ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πνεῦμα ἐπιστρατεύοντας καὶ τὶς τελευταῖες ἐφεδρεῖες του ἑτοιμαζόταν

τολογία καὶ παθολογία. Στὸν πρῶτο λ.χ. κανονογράφο, τὸν Ἀνδρέα τὸν Κρήτης, συναντᾶ κανεὶς κατὰ κόρον τὸν ὅρο καὶ τὴν ἔννοια τοῦ πάθους ποὺ σὰν «ἁμαρτία» ἢ «δαίμων» καὶ «πειρασμός», σὰν «ἐμπαθεῖς ἢ κτηνώδεις ὀρέξεις», σὰν «νόσοι ταῖς κατὰ γνώμην ὁρμαῖς» λυμαίνονται ἀπ' ἄκρη, ὡς ἄκρη τὴν ἀνθρωπότητα. Τὰ πάθη αὐτὰ πολλὲς φορὲς κατονομάζονται : «ὥσπερ γίγαντες τρεῖς τῶν παθῶν με κατατροποῦνται : ἀκηδία, λήθη, ἄγνοια» ἢ «τὸ γαυριῶν φρόνημα», «ἡ ἐπηρμένη διάνοια», «αἱ ἀσωτεῖαι τῆς ψυχῆς», «ἡ οἴησις» κ.ἄ. Γι' αὐτὸ καὶ εὔχεται : «ταχεῖαν δι' ἀσκήσεως ὁδὸν ἀρετῆς, ὅπως τὰ πάθη κατευνάσαιμι καὶ ἀπαθείας ἴδω τὸν γαληνὸν λιμένα», «καὶ ἀπάθειαν ζητῶ. . . καὶ πτοοῦμαι μὴ τὸ πῦρ. . . εἰς πάθη, ἐμπεσόντα» κ.τ.λ. κ.τ.λ. Σ' ἄλλο κανόνα τοῦ Ἁγ. Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου θ' ἀκούσωμε: «τὰ λίαν ταράττοντα νῦν πολλά, πληροῦντα θορύβων τὰς καρδίας πάντων ἡμῶν. Γαλήνην οὖν δίδου» ἢ «καταιγὶς ἀθυμίας νῦν ἐφ' ἡμᾶς ἔπνευσε· κατεύνασον προσάγουσα ὁρμὴν εὐθυμίας». Τὰ ἴδια διαπιστώνουμε καὶ στὸν Ἰωάν. τὸν Δαμασκηνὸ μὲ τὴν ἔντονη φιλοσοφική του διάθεση ποὺ εὔχεται κι αὐτὸς στὴν Παρθένο λέγοντας : «ὅση πέφυκεν ἡ προαίρεσις δίδου».

1. Βλ. Θεοδώρου Ξύδη : Ἰδιόμελα τοῦ Ἐξοδιαστικοῦ, Ἀθῆναι 1950, σελ. 10 κέξ.

2. Ἡ παραμυθητικὴ τέχνη εἶναι, φαίνεται, τόσο παλιὰ ὅσο καὶ ὁ ἄνθρωπος. Τὴν ἀναγνωρίζουμε στὸν Ὅμηρο καὶ πολλὰ χορικὰ τῆς ἀρχαίας τραγωδίας μονάχα σὰν «παραμυθίαι» στέκονται ἀνάμεσα στὰ ἐπεισόδια κάθε ἔργου. Ὁ Ἰσοκράτης μέσα στὸ θαυμάσιο ἐκεῖνο γενικὸ ὁρισμό του τῆς φιλοσοφίας δὲν θὰ παραλείψη καὶ τὸν παραμυθητικό της ρόλο νὰ τονίση γράφοντας πὼς αὐτὴ «τῶν συμφορῶν τὰς ἐξ ἀνάγκης γενομένας καλῶς ἐνεγκεῖν ἐδίδαξεν» (Πανηγ. § 13). Ἡ συστηματοποιημένη Τέχνη ἀλυπίας τῶν στωικῶν εὔκολα ἀναγνωρίζεται καὶ μέσα στῆς Βυζ. ὑμνογραφίας τοὺς «παρακλητικοὺς κανόνας», ποὺ οἱ περισσότεροι στὴν οὐσία τους εἶναι παρακλητήριοι, δηλ. παρηγορητικοί, ἀφοῦ γράφτηκαν γιὰ νὰ ψάλλωνται «ἐν πάσῃ περιστάσει καὶ ψυχῆς θλίψει». Βλ. Κ.Χ. Γρόλλιου : Τέχνη ἀλυπίας, Θεσσαλονίκη 1956 καὶ Θεοδώρου Ξύδη : Ἀνδρέας ὁ Κρήτης ὁ πρῶτος κανονογράφος, Ἀθῆναι 1949.

3. Θέλουμε νὰ πιστεύουμε πὼς ἡ Χριστιανικὴ ὑπερβατικὴ στὴν οὐσία της «εἰρήνη» συμπίπτει ὡς ἕνα σημεῖο καὶ ξεπερνᾶ τὴν ἐγκόσμια καὶ χοϊκὴ στωικὴ «ἀπάθεια» ἢ «ἀταραξία». Φυσικὰ ἐδῶ δὲν πρόκειται ἁπλῶς γιὰ τὴν «εἰρήνη» τοῦ σημιτικοῦ χαιρετισμοῦ, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ εἰρήνη, ποὺ συμπίπτει μὲ τὴν εὔροια ἢ τὴ μακαριότητα καὶ ποὺ τὴν εὐαγγελίζεται συχνὰ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος : «Χριστός ἐστιν ἡ εἰρήνη ἡμῶν» (Ἐφεσ. β, 14) ἢ «ἡ εἰρήνη τοῦ Θεοῦ ἡ ὑπερέχουσα πάντα νοῦν φρουρήσει τὰς καρδίας ὑμῶν καὶ τὰ νοήματα ὑμῶν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Φιλιπ. δ, 7). Βλ. καὶ «Ζωή», 1926, σελ. 341-2. Ὥστε δὲν νομίζω πὼς πρέπει νὰ θεωρηθῆ χαρακτηριστικὴ ἡ ἀπουσία τῆς «ἀπαθείας» ἀπὸ τὴ φρασιολογία τοῦ Παύλου. (Βλ. Β. Χ. Ἰωαννίδου : Ἀπόστολος Παῦλος καὶ οἱ στωικοὶ φιλόσοφοι, σελ. 204).

νὰ δώση τὶς ὕστατες ἀποφασιστικὲς ὁδομαχίες του μέσα στὰ τρίστρατα τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὶς ρύμες τῆς Ρώμης, ὁ Χριστιανισμὸς νικητὴς καὶ τροπαιοῦχος ἔστηνε μὲ τὸν Ἀπόστολο τῶν Ἐθνῶν τὸ λάβαρό του μέσα στὴν ἴδια τὴν καρδιὰ τῆς ἀρχαιότητας, πάνω στὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας ! Κι ἔχει, ἀλήθεια, κάτι τὸ μεγαλειῶδες καὶ μαζὶ τραγικὸ ὅλη αὐτὴ ἡ ἴσως συμπτωματικὴ ἀλλὰ καὶ πραγματικὴ ἱστορία. Ὅταν ἐσὺ ἀπεγνωσμένα μάχεσαι μέσα στῆς οἰκουμένης τὰ τρίστρατα καὶ τὰ σταυροδρόμια γιὰ τῆς ἀρχαιότητας καὶ τῆς Ἀθήνας τὴν τιμή· ὅταν κριτὴς ἀδέκαστος καθίζης ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα στὸ ἐδώλιο γιὰ νὰ τὴν κρίνης καὶ νὰ τὴν κατακρίνης· κι ὅταν εὐαγγελίζεσαι τοὺς παλιοὺς γνωστοὺς καὶ σεβαστούς σου θεούς, ἡ Ἀθήνα νὰ ἔχη πατηθῆ, οἱ Διονύσιοι οἱ Ἀρεοπαγίτες μὲ τὴν ἐτυμηγορία τους νὰ σ' ἔχουν ἀρνηθῆ καὶ ντροπιασμένοι μπροστὰ στὸ νέο Ἄγνωστο Θεὸ νὰ σ' ἔχουν προδώσει οἱ πατρικοὶ ἐφέστιοι θεοί σου. Εἶναι ὀδυνηρὸ καὶ τραγικὰ εἰρωνικὸ νὰ πληροφορηθῆς κάποτε πὼς ὅλος ὁ ἀγώνας καὶ ἡ ἀγωνία σου στάθηκαν, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, μιὰ ἱστορία φαιδρή, μιὰ κάποια ἱλαρὴ σκιαμαχία.

ΔΗΜ. Π. ΜΑΝΟΣ

(Ἀκολουθεῖ)

ΔΙΕΘΝΗΣ ΚΙΝΗΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ

XXII ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ
(ΓΕΝΕΥΗ 1959)

Συστάσεις Ἀρ. 49 πρὸς τὰ Ὑπουργεῖα τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, γιὰ τὰ «Μέτρα τὰ προοριζόμενα νὰ διευκολύνουν τὴν ἐπάνδρωση καὶ τὴν κατάρτιση τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ».

Τὸ Διεθνὲς Συνέδριο τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως.

Ποὺ τὸ κάλεσε στὴ Γενεύη ὁ Ὀργανισμὸς τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν καὶ τὸ Διεθνὲς Γραφεῖο Ἐκπαιδεύσεως, γιὰ νὰ μελετήση προβλήματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἀγωγή, τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ μόρφωση, συνεδρίασε ἀπὸ τὶς 6 Ἰουλίου 1959 ἐγκαινιάζοντας τὴν 22η σύνοδό του. Στὶς 15 Ἰουλίου 1959 ἀποδέχθηκε τὶς ἀκόλουθες συστάσεις.

Τὸ Συνέδριο, ἔχοντας ὑπ' ὄψη :

Ὅτι ὅλα τὰ κράτη καταβάλλουν προσπάθειες ὁλοένα καὶ πιὸ συστηματικὲς γιὰ τὴ βελτίωση τῶν βιοτικῶν συνθηκῶν τῶν λαῶν τους, τόσο στὸ μορφωτικό, ὅσο καὶ στὸν ὑλικὸ τομέα,

Ὅτι γιὰ κάθε ἐπιτυχία στὶς προσπάθειές τους οἱ λαοὶ ἔχουν ἀνάγκη ἑνὸς ὁλοένα αὐξανόμενου ἀριθμοῦ τεχνικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν στελεχῶν γιὰ τὴν πραγμάτωση τῶν ἀντικειμενικῶν σκοπῶν ποὺ ἐπιδιώκουν,

Ὅτι ἡ καθημερινῶς ἐπιταχυνόμενη ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς τεχνικῆς ἀπαιτεῖ μιὰ σταθερὴ προσαρμογὴ τῶν μέσων ποὺ ἀφοροῦν τὴν κατάρτιση τοῦ εἰδικοῦ προσωπικοῦ,

Ὅτι ἡ μεγάλη ἔλλειψη ἀπὸ τὴν ὁποία ὑποφέρουν ὡρισμένες χῶρες σ' αὐτὸ τὸν τομέα, ὑπάρχει κίνδυνος νὰ διαιωνίση καὶ νὰ αὐξήση τὴν καθυστέρησή τους στὸν οἰκονομικὸ τομέα,

Ὅτι ὑπάρχουν παντοῦ ἀρκετοὶ νέοι ἱκανοὶ νὰ τροφοδοτήσουν ἐπάξια τὸ τεχνικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ προσωπικό, ὑπὸ τὸν ὅρο νὰ ὑποβληθοῦν σὲ μιὰ κατάλληλη κατάρτιση,

Ὅτι κάθε χρόνο ἡ ἔλλειψη οἰκονομικῶν πόρων, διδάσκοντος προσωπικοῦ καὶ διδακτηρίων παρεμποδίζει τὶς ἐκπαιδευτικὲς ἀρχὲς νὰ προσφέρουν αὐτὴ τὴν κατάρτιση σὲ ἕνα μεγάλο ποσοστὸ τῆς νεολαίας τῆς χώρας τους,

Ὅτι πρέπει νὰ ἐξασφαλισθοῦν καὶ στὶς γυναῖκες τὰ ἴδια δικαιώματα καὶ οἱ ἴδιες δυνατότητες νὰ ἀνέλθουν ἐπαγγελματικῶς, στὸν πρακτικὸ τομέα, σὲ ὑπηρεσίες ποὺ ἔχουν τεχνικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα,

Ὅτι ἡ πρακτικὴ κατάρτιση ἔχει πάντοτε κεφαλαιώδη σημασία στὶς τεχνικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς σπουδές,

Ὅτι στὴν τεχνικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ἐκπαίδευση, ὅπως καὶ στὶς ἄλλες βαθμίδες τῆς ἐκπαιδεύσεως, τὸ διδάσκον προσωπικὸν ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ στοιχεῖο,

Ὅτι ὅλη ἡ ἀνάπτυξη τῶν τεχνικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν δυνατοτήτων τῶν ἐθνῶν, ἂν δὲν συνοδεύεται ἀπὸ μιὰν ἀνάλογη ἐξύψωση τοῦ μορφωτικοῦ καὶ ἠθικοῦ ἐπιπέδου τους, εἶναι δυνατὸν νὰ θέση σὲ κίνδυνο τὴν εἰρήνη,

Ὅτι ἐπιβάλλεται γιὰ τὸ γενικὸ καλὸ νὰ προσανατολισθοῦν οἱ τεχνικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς δραστηριότητες πρὸς φιλειρηνικοὺς σκοπούς,

Ὅτι ἡ γνώση τόσο τῶν σημερινῶν, ὅσο καὶ τῶν μελλοντικῶν ἀναγκῶν σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν κατάρτιση τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ ἔχει μεγάλη χρησιμότητα γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἀναλυτικῶν προγραμμάτων καὶ τῶν προγραμμάτων σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες αὐτές,

Ὅτι κάθε διάκριση ποὺ ἐμποδίζει τοὺς νέους ὡρισμένου περιβάλλοντος ἀπὸ τὸ νὰ εἰσαχθοῦν σὲ ἱδρύματα τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ καταρτισμοῦ, διάκριση ποὺ προέρχεται εἴτε ἀπὸ ἀνισότητα οἰκονομικῶν πόρων, εἴτε ἀπὸ ἄνιση κατὰ περιφέρειες ἀνάπτυξη τοῦ σχολικοῦ συστήματος, εἴτε ἀκόμη ἀπὸ προλήψεις ἢ κανονισμούς, πρέπει νὰ καταδικασθῆ ὡς ἀντίθετη μὲ τὴν παγκόσμια Διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου,

Ὅτι τὸ σύνολο τῶν προβλημάτων αὐτῶν εἶναι κατεπεῖγον, ἰδιαίτερα γιὰ τὶς ὑπανάπτυκτες χῶρες,

Ὅτι ὁ τομέας τοῦ καταρτισμοῦ τεχνικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν στελεχῶν προσφέρει στὸ πνεῦμα τῆς ἀλληλοβοήθειας καὶ τῆς διεθνοῦς συνεργασίας πάμπολλες εὐκαιρίες νὰ ἐκδηλωθῆ μ' ἕνα τρόπο ἁπτὸ καὶ ἀποτελεσματικό,

Ὑποβάλλει στὰ Ὑπουργεῖα τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως τῶν διαφόρων χωρῶν τὶς ἀκόλουθες συστάσεις :

Μελέτη τῶν ἀναγκῶν καὶ ἐπεξεργασία τῶν Ἀναλυτικῶν προγραμμάτων

1. Ἡ μεγάλη ἔλλειψη τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ ἀπαιτεῖ γενικὰ τὴ θέσπιση ἐπειγόντων καὶ εἰδικῶν μέτρων προοριζόμενων νὰ δραστηριοποιήσουν τὴν ἐπάνδρωση καὶ τὴν κατάρτιση αὐτοῦ τοῦ προσωπικοῦ. Γιὰ νὰ γίνουν αὐτὰ τὰ μέτρα πιὸ ἀποτελεσματικά, ἐπιβάλλεται τὰ ἀντίστοιχα Ἀναλυτικὰ προγράμματα νὰ ὑποβάλλωνται σὲ περιοδικὴ μελέτη, ὅσο τὸ δυνατὸν πληρέστερη καὶ ἐξονυχιστικώτερη, σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὶς σημερινὲς καὶ τὶς μελλοντικὲς ἀνάγκες σὲ προσωπικὸ τῶν διαφόρων κατηγοριῶν (ἐρευνητές, μηχανικοί, τεχνικοὶ καὶ εἰδικευμένοι ἐργάτες), χωρὶς νὰ ζημιώνεται καμιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς κατηγορίες.

2. Ἐπειδὴ ἡ ἀπογραφὴ τῶν σημερινῶν καὶ τῶν μελλοντικῶν ἀναγκῶν, σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ τεχνικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ προσωπικό, ἀποτελεῖ μιὰν ἐργασία ἐξαιρετικὰ περίπλοκη, πρέπει νὰ παρέχεται κάθε εὐκολία στοὺς εἰδικοὺς τοὺς ἐπιφορτισμένους μὲ αὐτὸ τὸ καθῆκον. Θὰ ἦταν εὐχῆς ἔργον ἂν ὁ ὑπεύθυνος (αὐτὸς) ὀργανισμὸς εἶχε χαρακτήρα διαρκῆ, εἶχε στὴ διάθεσή του ὅλες τὶς διαθέσιμες πηγὲς πληροφοριῶν σὲ κλίμακα ἐθνικὴ καὶ συνεργαζόταν στενὰ μὲ τὰ ἐπίσημα ὄργανα τὰ ἐπιφορτισμένα νὰ ἐκπονοῦν οἰκονομικὰ σχέδια, ἐκεῖ ὅπου βρίσκονται.

3. Μιὰ μελέτη τῶν σημερινῶν καὶ τῶν μελλοντικῶν ἀναγκῶν, σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ τεχνικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ προσωπικό, πρέπει νὰ περιλαμβάνη ἐκτὸς ἀπ' τ' ἄλλα : α) ἀπογραφὴ τοῦ «ἐν ἐνεργείᾳ» προσωπικοῦ, β) τὰ ὑπάρχοντα τωρινὰ κενὰ καὶ τὰ προβλεπόμενα στὸ μέλλον· γ) ἀπογραφὴ τῶν ἀπονεμηθέντων διπλωμάτων στοὺς διάφορους κλάδους κατὰ τὸ προηγούμενο ἔτος, καθὼς καὶ ἀπογραφὴ τοῦ καταρτιζόμενου τωρινὸ προσωπικοῦ (ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν τῆς Μέσης Παιδείας καθὼς καὶ τῆς Ἀνώτερης, ποὺ προετοιμάζονται νὰ ἐνταχθοῦν στὸ ἐπιστημονικὸ καὶ τεχνικὸ προσωπικό), δ) ἀπογραφὴ τῶν μέσων καταρτισμοῦ (σημερινὲς δυνατότητες μαζὶ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἱδρυμάτων καὶ τὶς διαθέσιμες θέσεις, ἀριθμὸς τῶν καθηγητῶν κτλ. προβλέψεις σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὶς μελλοντικὲς ἀπαιτήσεις, σημερινὴ καὶ μελλοντικὴ ἐπάνδρωση), ε) ὑπολογισμὸ τῶν παρεχόμενων πρὸς τὸ παρὸν πιστώσεων γιὰ τὴν κατάρτιση τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, καθὼς καὶ τῶν συμπληρωματικῶν πιστώσεων, τῶν ἀπαραίτητων γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν σημερινῶν καὶ τῶν μελλοντικῶν

ἀναγκῶν, ὅπως προκύπτουν ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀπογραφές, στ) ἀνάλυση τῶν δυνατοτήτων γιὰ μιὰν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν, μὲ βάση μιὰ πιθανὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐθνικῶν ἐσόδων καὶ τὴ βοήθεια ποὺ μποροῦν νὰ παραχωρήσουν περιφερειακοὶ ἢ διεθνεῖς ὀργανισμοί.

4. Τὰ πορίσματα τῆς μελέτης τῶν σημερινῶν καὶ μελλοντικῶν ἀναγκῶν, σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ τεχνικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ προσωπικό, θὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ νὰ πληροφορήσουν τὴ δημόσια γνώμη καὶ νὰ τῆς δώσουν νὰ ἐννοήση τὴν ἀνάγκη τῆς οἰκονομικῆς προσπάθειας καὶ τῶν μεταρρυθμίσεων καὶ μεταβολῶν, τὶς ὁποῖες δυνατὸν νὰ συνεπιφέρουν τὰ ἐνδεχόμενα σχέδια καταρτισμοῦ τοῦ προσωπικοῦ αὐτοῦ, καθὼς καὶ τὴ συνεχῆ προσαρμογὴ τῆς ὀργάνωσης τῆς τεχνικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς παιδείας σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς γενικῆς ἀνάπτυξης τῆς χώρας.

Αὐτὰ τὰ ἴδια πορίσματα θὰ χρησιμοποιηθοῦν ἐπίσης γιὰ νὰ πληροφορήσουν τὴ νεότητα γιὰ τοὺς οἰκονομικοὺς τομεῖς ὅπου ἡ ζήτηση εἶναι μεγαλύτερη.

5. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐτῶν, ποὺ θὰ ὁρίζωνται ἀπὸ τὰ σχέδια καταρτισμοῦ τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, θὰ παραλλάσση σύμφωνα μὲ τὶς ἰδιαίτερες συνθῆκες κάθε χώρας. Αὐτὰ τὰ σχέδια θὰ πρέπη νὰ εἶναι ἀρκετὰ ἐλαστικά, γιὰ νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπέλθουν ὡρισμένες τροποποιήσεις κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ἀποκτημένης πείρας.

6. Οἱ χῶρες, οἱ ὑπεύθυνες γιὰ τὴ διοίκηση ἄλλων χωρῶν, θὰ πρέπη, μέσα στὰ πλαίσια τῶν προβλεπτικῶν τους μέτρων, νὰ ἔχουν ὑπόψη τους τὶς ἀνάγκες τῶν χωρῶν αὐτῶν. Συγκροτώντας ἐπιτροπὲς ἀπὸ εἰδικοὺς θὰ πρέπη νὰ συμπεριλαμβάνουν ὡρισμένους ἐκπροσώπους τῆς ἐνδιαφερόμενης χώρας, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ προβάλουν τὴ δική τους ἐθνικὴ ἄποψη καὶ γιὰ νὰ μποροῦν νὰ πληροφοροῦν τὴ δημοσία τους γνώμη γιὰ τὴ σπουδαιότητα καὶ τὴν ἐπικαιρότητα τῶν ἀντιμετωπιζομένων μεταρρυθμίσεων, πρᾶγμα ποὺ θὰ εὐνοοῦσε τὴν ἀνεπιφύλαχτη συμμετοχὴ τῶν ἐθνικῶν δυνάμεων στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν τεχνικὴ ἀνάπτυξη.

7. Θὰ ἦταν ὠφέλιμο νὰ καθορίζεται μὲ ἀκρίβεια ἡ σημασία τῶν ὅρων, τῶν χρήσεων, τῶν ἐπαγγελμάτων καὶ τῶν εἰδικοτήτων καὶ νὰ ἐπιδιώκεται ἡ τυποποίησή τους, τουλάχιστον σὲ ἐθνικὴ κλίμακα. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια γιὰ τυποποίηση, ἐὰν ἔτεινε νὰ ἐπεκταθῆ σὲ εὐρύτερη (περιφερειακὴ) ἢ ἀκόμη διεθνῆ κλίμακα, θὰ διευκόλυνε πάρα πολὺ τὶς ἀνταλλαγὲς τοῦ προσωπικοῦ μὲ τὶς γειτονικὲς χῶρες καὶ μὲ τὶς χῶρες ἐκεῖνες, μὲ τὶς ὁποῖες ἡ συνεργασία εἶναι ἐπιθυμητή.

Μέτρα διοικητικὰ

8. Ἐπιβάλλεται ἡ ὀργάνωση τῆς ἐκπαιδεύσεως, ἡ ὁποία θὰ διαμορφωθῆ γιὰ νὰ ἀντιμετωπίση τὶς νέες ἀπαιτήσεις γιὰ τὴν κατάρτιση τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, νὰ εἶναι ἀρκετὰ ἐλαστική, γιὰ νὰ μπορῆ νὰ προσαρμόζεται στὴ γρήγορη ἐξέλιξη τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς.

9. Ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ἀξιοποίηση καὶ τὸ συντονισμὸ τῶν μέτρων ποὺ προορίζονται γιὰ τὴ δραστηριοποίηση τῆς ἐπάνδρωσης τοῦ προσωπικοῦ καὶ τὴν τεχνικὴ καὶ ἐπιστημονική του κατάρτιση (σχέδια δράσης, προγράμματα σπουδῶν, στοιχεῖα πληροφοριῶν—documentation — κτλ.) θὰ πρέπη νὰ ἀνατεθῆ σὲ εἰδικευμένους ὀργανισμοὺς (γενικὴ διεύθυνση τοῦ ὑπουργείου, ἐπιτροπὴ ὑπουργικὴ ἢ διυπουργικὴ κλπ.), οἱ ὁποῖοι νὰ διαθέτουν τὴν ἀπαραίτητη ἐξουσιοδότηση καὶ ἁρμοδιότητα.

10. Ἰδιαίτερα συνιστᾶται οἱ εἰδικευμένοι αὐτοὶ ὀργανισμοὶ νὰ ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὴ συνεργασία συμβουλευτικῶν ὀργάνων, ποὺ νὰ ἀντιπροσωπεύουν τὸ διδάσκον προσωπικό, τὸν ἐπιστημονικό, τεχνικό, βιομηχανικὸ καὶ γεωργικὸ κόσμο, καθὼς καὶ τὸν ἐργατικό.

11. Θὰ ἦταν καλὸ οἱ ὑπεύθυνοι ὀργανισμοὶ γιὰ τὴν κατάρτιση τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, νὰ μποροῦν νὰ παίρνουν μέρος στὴν ἐπεξεργασία τῆς σχολικῆς, ἐπιστημονικῆς καὶ οἰκονομικῆς πολιτικῆς τῆς χώρας.

12. Σὲ περίπτωση ποὺ ὑπάρχουν περισσότεροι ἀπὸ ἕναν παρόμοιοι ὀργανισμοὶ ἀσχολούμενοι μὲ τὴν κατάρτιση τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, εἴτε προέρχονται αὐτοὶ ἀπὸ διάφορα ὑπουργεῖα, εἴτε διατελοῦν σὲ ὁμοσπονδιακὴ ἢ κεντρικὴ κλίμακα, εἴτε σὲ κλίμακα περιφερειακὴ ἢ τοπική, συνιστᾶται ἰδιαίτερα νὰ ἐξασφαλισθῆ, στὸ μέγιστο βαθμό, ὁ συντονισμὸς τῶν ἐνεργειῶν καὶ τῶν δράσεών τους, ὥστε ν' ἀποφευχθῆ κάθε διττὴ ἐφαρμογή.

Μέτρα οἰκονομικὰ

13. Ὁποιοδήποτε κι' ἂν εἶναι τὸ οἰκονομικὸ καὶ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τῶν χωρῶν, ἐπιβάλλεται νὰ προβλέπουν γιὰ μιὰν οἰκονομικὴ προσπάθεια ὁλόενα πιὸ σύντονη πρὸς ἀντιμετώπιση τῶν αὐξανόμενων ἀναγκῶν τους σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν κατάρτιση τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ. Βέβαια, ἂν καὶ κατὰ γενικὸ κανόνα ἡ οἰκονομικὴ αὐτὴ προσπάθεια δὲν πρέπει νὰ γίνεται εἰς βάρος τῶν ἄλλων τομέων τῆς ἐκπαιδεύσεως, μπορεῖ νὰ καταστῆ ἀναγκαῖο νὰ προβοῦμε σὲ μιὰν ἀναθεώρηση τῆς σχολικῆς ὀργάνωσης καὶ τῶν σχέσεων ποὺ ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν διαφόρων κλάδων τῆς παιδείας, ὥστε νὰ ἀποφευχθῆ μιὰ ὑπερβολικὴ ἐπικράτηση τῶν σπουδῶν, τῆς καθαρὰ γενικῆς μόρφωσης ἢ ἀνθρωπιστικῆς.

14. Ἀκόμα καὶ στὶς χῶρες τὶς ὀλιγώτερο εὐνοημένες, ὅπου ἡ ἀπαιτούμενη προσπάθεια μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ δυσανάλογη πρὸς τὸ σύνολο τῶν διαθεσίμων πηγῶν καὶ μὲ τὴν ἔκταση τῶν ἀποτελεσμάτων, ποὺ θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθοῦν κάτω ἀπὸ τὶς καλύτερες προϋποθέσεις, πάλι καὶ τότε ἀπαιτεῖται τὰ πάντα νὰ τεθοῦν σ' ἐνέργεια πρὸς ἐξασφάλιση τοῦ καταρτισμοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, ὅρου ἀπαραίτητου γιὰ κάθε οἰκονομικὴ ἐξέλιξη.

15. Κατὰ τὸν καθορισμὸ τῶν πιστώσεων ποὺ προορίζονται γιὰ τὴν κατάρτιση τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, θὰ πρέπη νὰ ληφθοῦν ὑπόψη προπάντων οἱ αὐξημένες ἀνάγκες στοὺς ἑξῆς τομεῖς : α) Στὴ δημιουργία νέων ἐγκαταστάσεων ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν μαθητῶν καὶ ἀνάλογα μὲ τὶς (προβλεπόμενες) νέες τεχνικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς εἰδικότητες. β) Στὴν ἐπάνδρωση, κατάρτιση, μίσθωση καὶ ἀμοιβὴ τοῦ διδάσκοντος προσωπικοῦ καὶ τοῦ προσωπικοῦ τῶν παρασκευαστηρίων καὶ τῶν ἐργαστηρίων. γ) Στὸν ἀπαιτούμενο ἀριθμὸ τῶν διδακτηρίων, μὲ τὶς ἀπαραίτητες αἴθουσες, τὰ παρασκευαστήρια καὶ τὰ ἐργαστήρια. δ) Στὸν τεχνικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ ἐφοδιασμό, τὸν ἀπαραίτητο γιὰ τὴ διδασκαλία καὶ γιὰ τὴν ἔρευνα. ε) Στὴ συντήρηση καὶ λειτουργία τῶν διαφόρων ἐγκαταστάσεων. στ) Στὴ βοήθεια γιὰ τοὺς σπουδαστές, κλπ.

16. Ἔχοντας ὑπόψη τὸν ἐπείγοντα χαρακτήρα, ποὺ παρουσιάζει, στὶς περισσότερες χῶρες, ἡ αὔξηση τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, μπορεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προβλεπόμενα κανονικὰ κονδύλια τοῦ προϋπολογισμοῦ, νὰ χρειαστῆ νὰ θεσπιστοῦν καὶ ἐξαιρετικὰ μέτρα, ὅπως λ.χ. ἡ προσφυγὴ σὲ ἔκτακτα κονδύλια, ἡ σύσταση εἰδικῶν πιστώσεων, ἐθνικῶν ἢ διεθνῶν, ἡ ἔκκληση γιὰ εἰδικὲς συνεισφορὲς κλπ.

17. Θὰ πρέπη νὰ ἐξασφαλισθῆ στὸν μέγιστο βαθμὸ ὁ συντονισμὸς τῶν οἰκονομικῶν προσπαθειῶν ὅλων τῶν κάθε λογῆς ὀργανισμῶν ποὺ συμμετέχουν στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν αὔξηση καὶ τὴ βελτίωση τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, προπάντων στὶς χῶρες ὅπου πολλὰ ὑπουργεῖα ἢ διοικητικὲς ἀρχὲς συμβάλλουν στὴν κατάρτιση αὐτοῦ τοῦ προσωπικοῦ.

18. Στὶς χῶρες ὁμοσπονδιακοῦ τύπου, μιὰ βοήθεια, λίγο-πολὺ οὐσιαστική, ἀπὸ μέρος τῆς ὁμοσπονδιακῆς κυβερνήσεως, πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἀπαραίτητη. Μολαταῦτα θὰ ἦταν καλὸ τὰ δικαιώματα καὶ τὰ ἰδιαίτερα μορφωτικὰ ἤθη τῶν διάφορων στοιχείων, ποὺ συγκροτοῦν τὴν ὁμοσπονδία, νὰ παραμένουν σεβαστά.

19. Στὶς χῶρες, ὅπου τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα εἶναι συγκεντρωτικό, εἶναι συμφέρον νὰ συμπηχθοῦν οἰκονομικά, καὶ ἐφ' ὅσον οἱ συνθῆκες τὸ ἐπιτρέπουν, οἱ περιφερειακὲς ἢ οἱ τοπικὲς διοικητικὲς ἀρχὲς μέσα στὸ πλαίσιο τῶν μέτρων ποὺ ἔχουν ληφθῆ γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς ἐπάνδρωσης καὶ τὸν καταρτισμὸ τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ.

20. Στὶς χῶρες, ὅπου τὸ οἰκονομικὸ σύστημα τὸ ἐπιτρέπει, θὰ πρέπη νὰ συμμετέχουν σ' αὐτὴ τὴν οἰκονομικὴ προσπάθεια οἱ παραγωγικὲς ἐπιχειρήσεις, οἱ ὁποῖες εἶναι καὶ οἱ πρῶτες ποὺ θὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν αὔξηση τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ. Μεταξὺ τῶν εἰδικῶν μέτρων γιὰ τὴν ἐνθάρρυνση τῶν ἰδιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, νὰ στραφοῦν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, θὰ πρέπη νὰ σημειωθοῦν ἐδῶ οἱ ἀπαλλαγὲς ἀπὸ τοὺς δημόσιους φόρους.

21. Ἀνάμεσα στὶς μορφὲς ποὺ μπορεῖ νὰ παρουσιάση ἡ οἰκονομικὴ προσπάθεια τοῦ ἰδιωτικοῦ παράγοντος, θὰ πρέπη νὰ ἀναφερθῆ : ἡ ἵδρυση, γιὰ λογαριασμὸ μεγάλων ἐπιχειρήσεων, ἱδρυμάτων κατάρτισης τεχνικοῦ προσωπικοῦ ἢ ἰνστιτούτων ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν. Ἡ σύσταση, ἐπίσης, εἰδικῶν πιστωτικῶν ταμείων γιὰ μιὰν ὁμάδα ἐπιχειρήσεων ἢ ἡ συμμετοχὴ σὲ πιστωτικὰ ταμεῖα μὲ γενικώτερο χαρακτήρα, ποὺ ἔχουν συσταθῆ ἀπὸ τὶς δημόσιες ἀρχὲς μὲ τὴ σύμπραξη τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας. Ἐπίσης ἡ ἄμεση ἐπιχορήγηση ὡρισμένων ἐπιχειρήσεων, ἡ πληρωμὴ μιᾶς εἰδικῆς ἀμοιβῆς ποὺ νὰ προορίζεται γιὰ τὴ βελτίωση τῆς κατάρτισης τοῦ προσωπικοῦ, ἡ καθιέρωση εἰδικῶν ὑποτροφιῶν μὲ σκοπὸ νὰ ἐνθαρρύνουν ὡρισμένες σπουδὲς ἢ ὡρισμένες ἐρευνητικὲς ἐργασίες κλπ.

Μέτρα παιδαγωγικὰ

22. Θὰ πρέπη νὰ καταβληθῆ κάθε προσπάθεια γιὰ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν κατάλληλων ἱδρυμάτων πρὸς ἐξασφάλιση τοῦ καταρτισμοῦ τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, εἴτε πρόκειται γιὰ ἱδρύματα Μέσης παιδείας, εἴτε πρόκειται γιὰ Ἀνώτατα Ἐκπαιδευτικὰ Ἱδρύματα. Πρέπει ἐπίσης νὰ καταβληθῆ προσπάθεια γιὰ τὴν αὔξηση τῶν διαθεσίμων θέσεων μέσα στὰ ἤδη ὑπάρχοντα ἱδρύματα, μὲ τὸν ὅρο φυσικά, ἡ αὔξηση αὐτὴ νὰ μὴ προκαλέση πτώση τοῦ ἐπιπέδου τῶν σπουδῶν.

23. Γιὰ νὰ εἶναι τέλειο κάθε σύστημα διδασκαλίας, ἐκτὸς τῶν μέσων ποὺ προορίζονται γιὰ τὴν κατάρτιση τῶν ἐρευνητῶν καὶ τῶν μηχανικῶν, θὰ πρέπη νὰ ἐξασφαλίζη, πρὸς ὄφελος τῶν τεχνικῶν καὶ τῶν εἰδικευμένων ἐργατῶν, μαθήματα καὶ διπλώματα, ποὺ ἡ ἀξία τους νὰ ἀναγνωρίζεται πλήρως στοὺς ἀντίστοιχους ἐπαγγελματικοὺς κύκλους.

24. Μέσα στὰ ὅρια τοῦ δυνατοῦ, ἡ κατάρτιση τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ πρέπει νὰ γίνεται στὴν ἐθνικὴ γλώσσα, ἡ ὁποία μόνη ἐπιτρέπει στὸ πλῆθος τῶν ἐργαζομένων νὰ κατανοήση τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς τεχνικῆς.

25. Ἡ ἐπιστημονικὴ πρόοδος ἀπ' τὴ μιὰ πλευρὰ καὶ οἱ τελειοποιήσεις καὶ οἱ ἀνακαινίσεις στὸν τομέα τῶν τεχνικῶν μέσων τῆς παραγωγῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀπαιτοῦν μιὰν εἰδίκευση αὐξανόμενη, τόσον ὡς πρὸς τὴ μορφὴ τῆς τεχνικῆς διδασκαλίας, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῶν διπλωμάτων. Μολαταῦτα πρέπει ν' ἀποφεύγεται κάθε ἀκρότητα εἰδικεύσεων, προπαντὸς στὴ μέση βαθμίδα τῆς ἐπαγγελματικῆς κατάρτισης, πρᾶγμα ποὺ ἐπιβάλλεται γιὰ λόγους παιδαγωγικούς, ἀλλὰ ταυτόχρονα γιὰ νὰ διευκολυνθῆ ἀργότερα ἡ μετάβαση ἀπὸ μιὰν ἐπαγγελματικὴ δραστηριότητα σὲ ἄλλη.

27. Γιὰ τὴν πλήρωση τῶν ἀναγκῶν σὲ τεχνικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ προσωπικό, δὲν ἀρκεῖ ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν εἰδικῶν μαθημάτων. Πρέπει νὰ δημιουργηθοῦν πλήρη τμήματα, σχολεῖα ἢ καὶ ἐνδοχομένως ἀνώτερες σχολές.

28. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰδικὴ κατάρτιση ποὺ ἐξασφαλίζουν οἱ κανονικοὶ κύκλοι τῶν σπουδῶν, θὰ πρέπη νὰ ἐνθαρρύνεται ἡ δημιουργία ἀνώτερου κύκλου σπουδῶν, πέρα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, καὶ ἀκόμη, πέρα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς πανεπιστημιακῆς, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ καθιέρωση ἑνὸς τεχνικοῦ διδακτορικοῦ διπλώματος.

29. Μὲ τὴν πρόθεση νὰ βελτιωθῆ ἡ κατάρτιση τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ καὶ νὰ γίνη πιὸ ἀποδοτική, θὰ πρέπη νὰ συνδυασθῆ περισσότερο ἡ πρακτικὴ ἄσκηση μὲ τὴ θεωρία καὶ νὰ δοθῆ μεγαλύτερη προσοχὴ στὶς πρακτικὲς ἀσκήσεις μέσα στὰ βιομηχανικὰ ἐργοστάσια, τὰ ἐργαστήρια καὶ τὰ ἰνστιτοῦτα ἐρευνῶν, καθὼς καὶ νὰ αὐξηθοῦν οἱ ὧρες διδασκαλίας στὰ ἀνώτερα μαθήματα τῆς Φυσικῆς καὶ τῶν Μαθηματικῶν.

30. Ἡ ἔλλειψη τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ ἀσκεῖ δυσμενῆ ἐπίδραση στὴν ἐξεύρεση καθηγητῶν ἐπιφορτισμένων μὲ τὴν κατάρτιση τοῦ προσωπικοῦ αὐτοῦ. Ἐπιβάλλεται ἡ λήψη σοβαρῶν μέτρων γιὰ τὴν προσέλκυση ἢ τὴ συγκράτηση στὴν ἐκπαίδευση τῶν τεχνικῶν, τῶν μηχανικῶν καὶ τῶν ἐρευνητῶν ποὺ παρασύρονται ἀπὸ τοὺς πλεονεκτικοὺς ὅρους ποὺ τοὺς προσφέρονται ἀπὸ τὶς βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις.

31. Ἀνάμεσα στὰ μέτρα ποὺ μποροῦν νὰ συντελέσουν στὴν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκλεκτῶν καθηγητῶν, καὶ συγκεκριμένα αὐτῶν ποὺ ἀφοσιώνονται ἀποκλειστικὰ στὴ διδασκαλία, εἶναι ἡ καθιέρωση ἱκανοποιητικῆς μισθοδοσίας, μιὰ μεγαλύτερη ἀναγνώριση τῆς ἀξίας καὶ τῆς σπουδαιότητας τῆς ἐργασίας τους καὶ ἡ βελτίωση τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων τοῦ διδάσκοντος προσωπικοῦ. Ἐκτὸς τοῦ μονίμου διδάσκοντος προσωπικοῦ, μπορεῖ νὰ σταθῆ χρήσιμη καὶ ἡ ἀνάθεση μαθημάτων, περιωρισμένου χρόνου, σὲ ἄτομα ποὺ ἀνήκουν στὸ προσωπικὸ τῆς παραγωγῆς καὶ τῶν (ἐπιστημονικῶν) ἐρευνῶν.

32. Γενικῶς εἶναι ἀπαραίτητα τὰ ἐπιμορφωτικὰ μαθήματα γιὰ τὴν ἐνημέρωση τοῦ προσωπικοῦ, ὡς πρὸς ἐπιτευγμένες προόδους στὸν τομέα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς τεχνικῆς, καθὼς καὶ στὶς μεθόδους διδασκαλίας ποὺ τοὺς ἀφοροῦν.

33. Γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς (εἰδικῆς) κατάρτισης τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ σύγχρονη ζωή, συνιστᾶται τὰ ἀνώτερα ἱδρύματα τῶν τεχνικῶν σπουδῶν καὶ τὰ πανεπιστήμια νὰ μποροῦν νὰ διαθέτουν μέσα ἐπιστημονικῆς ἐργασίας προηγμένα καθὼς καὶ μέσα ἐπιστημονικῆς ἔρευνας ποὺ προσελκύουν τὸ διδάσκον προσωπικό, τοὺς σπουδαστὲς καὶ τοὺς διπλωματούχους ἐρευνητές, χάρη στὶς ἐγκαταστάσεις ἐργαστηρίων πλουτισμένων μὲ ὅλα τὰ τελειότερα ἐπιστημονικὰ καὶ τεχνικὰ ἐφόδια καὶ μὲ τὶς ἐπιστημονικὲς καὶ τεχνικὲς βιβλιοθῆκες.

34. Μὲ σκοπὸ τὴν αὔξηση, ἤδη ἀπὸ τὸ δημοτικὸ σχολεῖο, τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν μαθητῶν πρὸς τὶς τεχνικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς σπουδές, θὰ πρέπη νὰ γίνεται χρήση τῶν «ἐνεργητικῶν μεθόδων» ποὺ μόνες εἶναι ἱκανὲς νὰ ἀναπτύξουν στοὺς μαθητὲς τὸ πειραματικὸ πνεῦμα.

35. Θὰ πρέπη νὰ δίδεται ἡ ὀφειλόμενη θέση στὰ μαθηματικὰ καὶ στὶς (θετικὲς) ἐπιστῆμες μέσα στὰ Ἀναλυτικὰ προγράμματα τοῦ Δημοτικοῦ σχολείου καὶ τῆς Μέσης Παιδείας καὶ νὰ ἀφιερώνεται ἐπίσης ὁ ἀπαιτούμενος χρόνος στὶς πρακτικὲς ἀσκήσεις καὶ ἐργασίες, στὶς ἐργαστηριακὲς ἐργασίες, στὶς χειροτεχνικὲς καὶ γεωργικὲς ἐργασίες κλπ.

36. Ἡ ὁλόενα γοργότερη ἐξέλιξη τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς τεχνικῆς ἀπαιτεῖ τὸ χρησιμοποιούμενο διδακτικὸ ὑλικὸ στὰ σχολεῖα νὰ εἶναι ἀνάλογο καὶ συγχρονισμένο. Θὰ πρέπη σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα νὰ ὑπάρξη συνεχὴς συνεργασία ἀνάμεσα στοὺς καθηγητὲς καὶ στοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐπιστήμης, ὡς πρὸς τὴ μέριμνά τους νὰ πλουτίσουν αὐτὸ τὸ ὑλικὸ καὶ τὶς σχετικὲς ἐγκαταστάσεις, γιὰ τὴν κατανόηση τῶν βασικῶν ἐπιστημονικῶν ἐννοιῶν ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τῆς Μέσης Παιδείας καὶ ἀπὸ τοὺς σπουδαστὲς τῆς Ἀνώτερης Παιδείας. Ἐπίσης τὸ ραδιόφωνο, ἡ τηλεόραση, ὁ κινηματογράφος καὶ τὰ ἄλλα τεχνικὰ μέσα ὁμαδικῆς πληροφοριοδότησης μποροῦν νὰ συμβά-

λουν εὐρύτατα στὸ νὰ διαφωτίσουν καὶ νὰ ἐνημερώσουν τὴ νεολαία καὶ νὰ ἀφυπνίσουν τὸ ἐνδιαφέρον της γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ τεχνικὴ σταδιοδρομία.

37. Εἶναι πολὺ συμφέρον νὰ συσταθῆ μέσα στὴ Στοιχειώδη Ἐκπαίδευση καὶ στὴ Μεταστοιχειώδη μιὰ ὑπηρεσία σχολικοῦ προσανατολισμοῦ, ποὺ θὰ συνδέεται μὲ τὴν ὑπηρεσία τοῦ ἐπαγγελματικοῦ προσανατολισμοῦ, ἐφόσον αὐτὲς οἱ δύο ὑπηρεσίες ἔχουν κληθῆ νὰ παίξουν ἕνα ρόλο ὁλοένα καὶ πιὸ σημαντικὸ κατὰ τὴν ἐξεύρεση καὶ διαλογὴ τοῦ μελλοντικοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ τεχνικοῦ προσωπικοῦ. Ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑπάρχει ὑπηρεσία προσανατολισμοῦ, θὰ πρέπη οἱ καθηγητὲς νὰ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ μυηθοῦν στὶς μεθόδους ποὺ μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν μὲ ἐπιτυχία γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ σχολικοῦ καὶ ἐπαγγελματικοῦ προσανατολισμοῦ τῶν μαθητῶν τους.

38. Γιὰ τὸν προσανατολισμὸ τῶν μαθητῶν καὶ τὴ διαφώτιση τῶν γονέων κατὰ τὴν ἐκλογὴ τῶν σπουδῶν καὶ τοῦ ἐπαγγέλματος, θὰ ἦταν καλὸ νὰ συντάσσωνται ὁδηγίες γιὰ τὶς σπουδὲς τῆς Μέσης καὶ τῆς Ἀνώτερης Παιδείας, καθὼς καὶ γιὰ τοὺς ὅρους ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν παρακολούθηση τῶν σπουδῶν αὐτῶν καὶ γιὰ τὸ τέρμα στὸ ὁποῖο ἀπολήγουν.

39. Ἡ διάρθρωση τοῦ σχολικοῦ συστήματος θὰ πρέπη νὰ ἐπιτρέπη τὴν ἀποφυγὴ μιᾶς πρόωρης ἀπόφασης στὴν ἐκλογὴ τῶν σπουδῶν ποὺ προετοιμάζουν γιὰ τὸ δεῖνα ἢ τὸ τάδε ἐπάγγελμα. Τοῦτο μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθῆ μὲ τὴν καθιέρωση ἑνὸς κύκλου προσανατολισμοῦ στὸ κατώφλι τῆς Μέσης Παιδείας.

40. Ὅταν καταβάλλεται ἔντονη προσπάθεια γιὰ τὴν εἰδικὴ κατάρτιση τοῦ μελλοντικοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, θὰ πρέπη νὰ ἀποδοθῆ ἡ ἀπαιτούμενη σημασία, κατὰ τὴν προετοιμασία τοῦ προσωπικοῦ αὐτοῦ, στὰ μαθήματα γενικῆς μόρφωσης καὶ σὲ κάθε τι ποὺ μπορεῖ νὰ συντελέση στὴν καλλιέργεια τοῦ πνεύματος.

41. Ἐπιβάλλεται νὰ προσφέρεται στοὺς ἐργαζομένους ποὺ ἀσκοῦν ἤδη ἕνα ἐπάγγελμα, ὅλες οἱ εὐκολίες (καὶ συγκεκριμένα μὲ μορφὴ ἀμειβόμενης μετεκπαιδεύσεως) γιὰ νὰ μποροῦν νὰ παρακολουθοῦν τεχνικὲς ἢ ἐπιστημονικὲς σπουδὲς στὸ ἐπίπεδο τῆς Μέσης ἢ τῆς Ἀνώτερης Παιδείας, ποὺ θὰ τοὺς ἐπιτρέπουν νὰ φτάσουν δικαιωματικὰ ἕως τὶς ἀνώτερες ἐπαγγελματικὲς βαθμίδες.

42. Μεταξὺ τῶν μεθόδων γιὰ τὴν ἐκπαίδευση σὲ περιωρισμένο χρόνο, ποὺ προορίζεται γιὰ τοὺς ἐργαζομένους, τὰ βραδυνὰ μαθήματα τὰ ἀναφερόμενα σὲ τεχνικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ θέματα ἔπαιξαν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ παίζουν κάποιο ρόλο. Μολαταῦτα, σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις, ἡ εὐρύτητα καὶ τὸ πολύπλοκο τῆς σύγχρονης τεχνικῆς ἀπαιτοῦν μιὰ τεχνικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ κατάρτιση, γιὰ τὴν ὁποία τὰ βραδυνὰ μαθήματα δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἐπαρκῆ.

43. Πρέπει νὰ τονισθῆ ἐδῶ πόσο ἀποτελεσματικὸ εἶναι τὸ σύστημα, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο οἱ ἐργοδότες παραχωροῦν σὲ ὡρισμένους ἀπὸ τοὺς ἐργαζομένους των ἄδειες μὲ πληρωμὴ τοῦ ἡμερομισθίου κατὰ τὴ διάρκεια μερικῶν ἡμερῶν τῆς ἑβδομάδας, γιὰ νὰ τοὺς ἐπιτρέψουν νὰ παρακολουθήσουν τεχνικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ μαθήματα περιωρισμένου χρόνου. Ἕνας ἄλλος τρόπος θὰ ἦταν ἡ συνένωση σὲ μιὰ ἢ περισσότερες ἄδειες τοῦ ἴδιου ἀριθμοῦ ἡμερῶν ἀδείας, γιὰ νὰ μποροῦν οἱ ἐνδιαφερόμενοι νὰ παρακολουθοῦν τὰ μαθήματά τους μὲ καλύτερους ὅρους.

44. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ἐπίσης τὸ σύστημα, ὅπου συγκεντρώνεται ἡ θεωρητικὴ διδασκαλία ποὺ δίνεται στὰ ἱδρύματα τῆς τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ ἡ πρακτικὴ κατάρτιση ποὺ γίνεται μέσα στὰ ἐργοστάσια. Αὐτὸ τὸ σύστημα περιλαμβάνει κανονικὰ περιόδους ἴσης διάρκειας, ἀφιερωμένες διαδοχικὰ στὴν πρακτικὴ κατάρτιση καὶ στὴ θεωρητική, συντονιζόμενες καὶ ἐλεγχόμενες μὲ ἐπιμέλεια, τόσο ἡ μιά, ὅσο καὶ ἡ ἄλλη. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι οἱ ἐνδιαφερόμενοι θὰ πρέπη νὰ ἀμείβωνται καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς μετεκπαιδεύσεώς τους ἀπὸ τὶς ὑπεύθυνες γιὰ τὴν πρακτική τους κατάρτιση ἐπιχειρήσεις.

45. Μαθήματα μὲ ἀλληλογραφία συμπληρωνόμενα μὲ μέσα διδασκαλίας ὀπτικοακουστικὰ (ραδιόφωνο, τηλεόραση, κινηματογράφος κλπ.) μποροῦν νὰ βοηθήσουν ἀποτελεσματικὰ τοὺς ἐργαζομένους, ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ τελειοποιήσουν τὶς τεχνικὲς ἢ ἐπιστημονικὲς γνώσεις τους, μὲ τὴν προοπτικὴ νὰ καθέξουν μιὰ θέση ἀνώτερη.

46. Ἡ εἴσοδος στὴν ἀνώτερη ἐκπαίδευση καὶ στὸ Πανεπιστήμιο θὰ πρέπη νὰ ἐπιτρέπεται ὄχι μόνο στοὺς διπλωματούχους τῶν μέσων σχολείων Γενικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἀλλὰ ἐπίσης, διαμέσου μιᾶς προπαρασκευαστικῆς μετεκπαιδεύσεως ἢ εἰσαγωγικῶν ἐξετάσεων, τόσο στοὺς διπλωματούχους τῶν σχολείων τῆς Τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως μέσης στάθμης, ὅσο καὶ στοὺς μαθητευόμενους ἐργάτες.

47. Γενικῶς, κάθε μέτρο προοριζόμενο νὰ διευκολύνη τὴ γενικὴ κατάρτιση καὶ τὴν τελειοποίηση τῶν μαθητευόμενων ἐργατῶν, μέτρο ποὺ ἐνδιαφέρει τόσο τὶς ἐπιχειρήσεις, ὅσο καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς ἐργαζομένους, πρέπει νὰ θεωρῆται σὰ μιὰ ἔμμεση συμβολὴ στὴν κατάρτιση τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ καὶ γι' αὐτὸ ἀξίζει νὰ ἐνθαρρύνεται πάρα πολύ.

48. Πρέπει ἐπίσης νὰ παρέχωνται διευκολύνσεις στὰ ἄτομα ποὺ ἔχουν κάνει σπουδὲς στὴ Μέση Ἐκπαίδευση ἢ ἀνώτερες σπουδὲς ὄχι τεχνικές, ἀλλὰ ποὺ θὰ ἐπιθυμοῦσαν νὰ συμπληρώσουν τὴ μόρφωσή τους μὲ τὴν πρόθεση νὰ μποῦν στὴν ὑπηρεσία ἑνὸς τεχνικοῦ ἢ ἐπιστημονικοῦ τομέα.

Κοινωνικὴ Πρόνοια

49. Ἡ χορήγηση ὑποτροφιῶν ἢ ἡ παροχὴ βοηθημάτων γιὰ τὰ ἔξοδα σπουδῶν καὶ συντήρησης ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ μέσα, τὰ πιὸ ἀποτελεσματικά, γιὰ τὴν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὑποψηφίων γιὰ τεχνικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς σπουδές.

50. Ἰδιαίτερα συνιστᾶται τὸ ὁλικὸ ποσὸ τῶν ἐξόδων ἐγγραφῆς καὶ τῶν διδάκτρων νὰ εἶναι, ὅσο τὸ δυνατόν, ἐλαττωμένο καὶ οἱ σπουδαστὲς μὲ μέτρια οἰκονομικὴ κατάσταση νὰ μποροῦν νὰ ἀπαλλάσσωνται ἀπὸ τὴν καταβολὴ διδάκτρων, μὲ τρόπο ἄμεσο ἢ ἔμμεσο. Τὸ ἰδεῶδες, γιὰ τὴ δημόσια ἐκπαίδευση, παραμένει ἡ δωρεὰν φοίτηση σὲ ὅλους τοὺς τύπους τῶν σπουδῶν καὶ σὲ ὅλες τὶς βαθμίδες.

51. Ἡ γενίκευση τοῦ συστήματος τῆς Ἑστίας Φοιτητῶν μὲ οἰκοτροφεῖο ἀποτελεῖ μιὰν ἀπὸ τὶς καλύτερες λύσεις τοῦ προβλήματος τῆς κατοικίας, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ γενίκευση τῶν μαθητικῶν καὶ φοιτητικῶν ἑστιατορίων ἐπιτρέπει τὴ λύση τοῦ προβλήματος τῆς ὑγιεινῆς καὶ οἰκονομικῆς διατροφῆς.

52. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα μέσα ποὺ μποροῦν νὰ συντελέσουν στὴ διεύρυνση τῆς βασικῆς προϋπόθεσης γιὰ τὴν ἐξεύρεση τοῦ μελλοντικοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἐπίσης ἀπὸ τὶς ἁρμόδιες Ἀρχὲς ἡ δυνατότητα ἔκπτωσης στὰ εἰσιτήρια τῶν μεταφορικῶν μέσων γιὰ τοὺς σπουδαστές, ὅπως ἡ χορήγηση δικαιώματος νὰ ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὰ μέτρα προνοίας τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων, καθὼς λ.χ. εἶναι ἡ δωρεὰν ἰατρικὴ περίθαλψη, οἱ δωρεὰν θερινὲς διακοπὲς στὴν ἐξοχὴ ἢ μὲ τιμὴ ἐλαττωμένη κλπ.

53. Ἡ προσφορὰ ἀμειβόμενης ἐργασίας συνδυαζόμενης μὲ τὶς σπουδὲς καὶ ἐκτελούμενης κατὰ προτίμηση, μὲ μορφὴ συμπληρωματικῆς πρακτικῆς ἐκπαιδεύσεως μαζὶ μὲ θεωρητικὰ μαθήματα, μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἕνα εἶδος κοινωνικῆς βοήθειας, στὴν ὁποία θὰ ἦταν εὐχῆς ἔργο νὰ προσφεύγουν οἱ ἁρμόδιοι. Θὰ πρέπη φυσικὰ νὰ ληφθοῦν ὅλα τὰ ἀπαιτούμενα μέτρα γιὰ νὰ ἀποφευχθῆ ἡ ἀπὸ μέρος τῶν ἐργοδοτῶν ἐκμετάλλευση τῶν σπουδαστῶν σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἐργασία καὶ τὴν ἀμοιβή τους.

54. Κρατικοὶ ἢ ἰδιωτικοὶ ὀργανισμοὶ θὰ πρέπη νὰ εἶναι ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ βοηθοῦν τοὺς νέους διπλωματούχους στὴν ἐξεύρεση ἐργασίας καὶ νὰ τοὺς διευκολύνουν στὰ πρῶτα τους ἐπαγγελματικὰ βήματα. Γιὰ τὴν προστασία τῶν συμφερόντων τῆς βιομηχανίας, ὅπως καὶ αὐτῶν τῶν ἴδιων τῶν διπλωματούχων, θὰ πρέπη νὰ ὑπάρχη διαρκὴς ἐπαγρύπνηση, ὥστε οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ νὰ ἀπασχολοῦνται πάντοτε σὲ ὑπηρεσίες καὶ ἐργασίες ἀνάλογες μὲ τὴν εἰδικότητά τους.

55. Στὶς χῶρες ὅπου οἱ νέοι διπλωματοῦχοι τοποθετοῦνται σὲ περιφέρειες, στὶς ὁποῖες ἡ συνδρομή τους θεωρεῖται χρησιμώτατη, θὰ πρέπη νὰ λαμβάνεται ὑπόψη καὶ ἡ προτίμησή τους, ὁ τόπος τῆς καταγωγῆς τους, οἱ συνθῆκες τῆς οἰκογενείας τους, κλπ. Ἕνα σύστημα ποὺ ἀξίζει νὰ γενικευθῆ εἶναι ἡ κατανομὴ τῶν νέων διπλωματούχων μὲ βάση ἕνα κατάλογο προσφορᾶς ἐργασίας, ὁ ὁποῖος θὰ συντάσσεται μὲ τὴν εὐθύνη τῶν τεχνικῶν σχολῶν καὶ τῶν πανεπιστημίων, κι' αὐτὸ ἐφόσον οἱ ἐνδιαφερόμενοι δὲν θὰ ἔχουν κατορθώσει νὰ βροῦν ἐργασία μὲ τὰ δικά τους μέσα.

56. Ἀνάμεσα στὰ μέτρα ποὺ μποροῦν νὰ ἐνισχύσουν τὰ πρῶτα βήματα τῆς ἐπαγγελματικῆς σταδιοδρομίας, θὰ πρέπη νὰ σημειωθοῦν καὶ τὰ ἑξῆς : οἱ προκαταβολὲς ἢ οἱ ἔκτακτοι μισθοὶ ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν ἀντιμετώπιση τῶν πρώτων ἐξόδων γιὰ τὴν ἐγκατάσταση (τοῦ νέου διπλωματούχου), ἡ ὀργάνωση, στοὺς τόπους ὅπου συχνὰ τὸ προσωπικὸ ἔχει μορφωθῆ στὸ ἐξωτερικό, ἑνὸς συστήματος ἐπαγγελματικῆς του τοποθέτησης καὶ βοήθειας κατὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴ χώρα, ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται κλπ.

Διεθνὴς συνεργασία

57. Θὰ πρέπη νὰ ἐνταθῆ ἡ προσπάθεια, στὸν τομέα τῶν τεχνικῶν κοινωνικῶν λειτουργῶν, γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κατάρτισης τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ μὲ μορφὴ βοήθειας ποὺ νὰ ἐπιτρέπη τὴν ἐγκαινίαση νέων ἱδρυμάτων, τὴν ἐπέκταση τῶν ὑπαρχόντων διδακτηρίων κλπ.

58. Σὲ ὡρισμένες περιπτώσεις, πολλὲς χῶρες θὰ ἔχουν ὄφελος ἂν συνενώσουν τὰ μέσα τους γιὰ τὴ δημιουργία τεχνικῶν ἢ ἐπιστημονικῶν περιφερειακῶν ἱδρυμάτων καὶ ἐνδεχομένως τεχνικῶν περιφερειακῶν διδασκαλείων.

59. Ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση τῶν ὀλιγώτερο εὐνοημένων χωρῶν ἡ ἀποστολὴ εἰδικῶν καὶ σπουδαστῶν στὸ ἐξωτερικὸ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπιβάλλεται ἀναγκαστικῶς, γιατὶ καὶ ἂν ἀκόμη ἡ ἀπαιτούμενη οἰκονομικὴ δαπάνη ἐμφανίζεται δυσανάλογη πρὸς τὶς (πλουτοπαραγωγικὲς) πηγὲς τῆς χώρας, εἶναι μολαταῦτα ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἀνάπτυξή της. Συμπτωματικά, ὅπως ἐξάλλου συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ ὅλων τῶν ἄλλων μέτρων γιὰ τὴ γοργὴ κατάρτιση τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, οἱ οἰκονομικὲς δυσκολίες μποροῦν νὰ ὑπερπηδηθοῦν ἐν μέρει μέσα στὸ πλαίσιο τῆς Τεχνικῆς Βοήθειας.

60. Εἶναι ἀνάγκη νὰ θεσπισθοῦν εἰδικὰ μέτρα, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἐφοδιασθοῦν μὲ σύγχρονο ἐπιστημονικὸ ὑλικὸ τὰ ἐργαστήρια τῶν χωρῶν ποὺ ἔχουν ἔλλειψη.

61. Οἱ διεθνεῖς, περιφερειακοὶ ἢ ἐθνικοὶ ὀργανισμοί, τῶν ὁποίων τὸ πρόγραμμα δράσης προβλέπει τὴν ἀποστολὴ εἰδικῶν, θὰ πρέπη νὰ ἐπιδείξουν ἰδιαίτερη προσοχὴ στὶς αἰτήσεις ποὺ τοὺς γίνονται γιὰ τὴν ἀπόσπαση εἰδικῶν ἢ καθηγητῶν μὲ σκοπὸ τὴν κατάρτιση τεχνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ. Θὰ εἶναι ἀπαραίτητο οἱ ὁριζόμενοι εἰδικοὶ νὰ γνωρίζουν καλὰ τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς χώρας, γιὰ τὴν ὁποία προορίζονται.

62. Θὰ πρέπη νὰ ἐνθαρρύνωνται οἱ πρωτοβουλίες ποὺ ἀναλαμβάνονται ἀπὸ διεθνεῖς, περιφερειακοὺς ἢ ἐθνικοὺς ὀργανισμούς, κρατικοὺς καὶ ἰδιωτικούς, ὅσες ἀποσκοποῦν στὴν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὑποτροφιῶν, καὶ ἐπιτρέπουν στὸ νέο τεχνικὸ ἢ ἐπιστημονικὸ προσωπικὸ νὰ κάνη ἢ νὰ τελειοποιήση τὶς σπουδές του στὸ ἐξωτερικό, ἢ νὰ πραγματοποιήση μιὰ πρακτικὴ μετεκπαίδευση σχετικὴ μὲ τὴν κατάρτισή του.

63. Ἡ διεθνὴς ἀνταλλαγὴ προσώπων ποὺ ἀνήκουν στὴν ἐκπαιδευτικὴ διοίκηση, καθὼς καὶ τεχνικῶν καὶ καθηγητῶν ἐπιφορτισμένων μὲ τὴ διδασκαλία τεχνικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν μαθημάτων συντελεῖ στὴ βελτίωση τῆς ἐπαγγελματικῆς κατάρτισης τοῦ μελλοντικοῦ προσωπικοῦ. Ἡ ἀνταλλαγὴ αὐτὴ παρουσιάζει ἐπίσης μεγάλη σπουδαιότητα γιὰ τὴν ἀλληλοκατανόηση καὶ τὴ συνεννόηση μεταξὺ τῶν λαῶν.

Μετάφρ. *Ἠλία Βιγγοπούλου*

ΣΧΟΛΙΑ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ ΕΙΔΗΣΕΙΣ

Werner Jaeger: «*Humanistische Reden und Vorträge*», ἔκδ. Walter de Gruyter und Co. Berlin, 1960. Σελ. 336.

Ὁ παγκόσμιας φήμης κλασικὸς φιλόλογος W. Jaeger, καθηγητὴς ἄλλοτε στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου καὶ σήμερα στὸ Πανεπιστήμιο Harvard τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν (γνωστός, περισσότερο, ἀπὸ τὸ πολύκροτο σύγγραμμά του : Paideia, die Formung des griechischen Menschen, 3η καὶ 4η ἔκδοση 1959, τόμοι τρεῖς), εἶχε συγκεντρώσει σ' ἕνα τόμο μὲ αὐτὸ τὸν τίτλο μιὰ σειρὰ διαλέξεων καὶ λόγων του, γύρω πάντοτε ἀπὸ τὸ ἀγαπημένο του θέμα, τὴν ἰδέα τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ, καὶ τὸν εἶχε δημοσιεύσει τὸ 1937, πρὶν ἐγκαταλείψει τὴν πατρίδα του (ἐξοργισμένος ἀπὸ τὸν πολιτικό της ἐκτροχιασμό) καὶ ἀναλάβει στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Harvard τὴν ἵδρυση καὶ διεύθυνση τοῦ Institute for Classical Studies. Τώρα, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς 2ης ἔκδοσης τοῦ τόμου, πλούτισε τὸ περιεχόμενό του μὲ τέσσερις νεώτερες (γραμμένες ὕστερα ἀπὸ τὸ 1940) ὁμιλίες του (τὶς 2 τελευταῖες στὴν ἀγγλική) ποὺ ἀναφέρονται στὴν περιοχὴ τοῦ «χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ». Καὶ πρὸς αὐτὴν ἔχει τελευταῖα στρέψει τὸ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον του ὁ Γερμανὸς φιλόλογος (μὲ τὶς βαρυσήμαντες ἐργασίες του ἀπάνω στὰ κείμενα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης) ποὺ πιστεύει στὴν ἄρρηκτη ἑνότητα τῆς ἀνθρωπιστικῆς παράδοσης τοῦ Δυτικοῦ Κόσμου ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα διὰ μέσου τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἕως σήμερα.

Ἔτσι, ἡ δεύτερη ἔκδοση τοῦ τόμου ποὺ βλέπει σήμερα τὸ φῶς (μὲ λαμπρὴν ἐμφάνιση, φροντισμένη ἀπὸ τὸν οἶκο W. de Gruyter) περιλαμβάνει τὶς ἀκόλουθες μελέτες ποὺ καὶ μόνο ὁ τίτλος τους δείχνει τὴν ἔκταση καὶ τὴ σπουδαιότητά τους : 1. Φιλολογία καὶ Ἱστορία. 2. Ὁ Ἀνθρωπισμὸς ὡς παράδοση καὶ βίωμα. 3. Hermann Diels (ὁ γνωστὸς ἐκδότης τῆς τρίτομης συλλογῆς κειμένων τῶν Προσωκρατικῶν Φιλοσόφων). 4. Ἀνθρωπισμὸς καὶ μόρφωση τῶν νέων. 5. Θέση καὶ ἔργα τοῦ σύγχρονου Πανεπιστημίου. 6. Ἡ ἑλληνικὴ πολιτειακὴ Ἠθικὴ στοὺς χρόνους τοῦ Πλάτωνα. 7. Ἀρχαῖος κόσμος καὶ Ἀνθρωπισμός. 8. Ἡ θέση τοῦ Πλάτωνα στὴ διαμόρφωση τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας. 9. Τὸ πνευματικὸ παρὸν τῆς Ἀρχαιότητας. 10. Ὁ Ἀρχαῖος κόσμος στὴν ἐπιστημονικὴ συνεργασία τῶν Ἐθνῶν. 11. Ὁ μεγαλόψυχος (ἀπὸ τὰ Νικομάχεια Ἠθικὰ τοῦ Ἀριστοτέλη). 12. Πολιτεία καὶ Πολιτισμός. 13. Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff (ὁ μεγάλος κλασικὸς φιλόλογος τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα μας). 14. Οἱ Ἕλληνες καὶ τὸ φιλοσοφικὸ ἰδεῶδες τῆς ζωῆς. 15. Τοῦ Friedrich Hölderlin Ἰδέα τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας. 16. Παιδεία Χριστοῦ. 17. Ἡ ἀσκητικο-μυστικὴ θεολογία τοῦ Νύσσης Γρηγορίου. 18. Οἱ Ἑλληνικὲς ἰδέες τῆς ἀθανασίας. 19. Ἀνθρωπισμὸς καὶ Θεολογία.

Καὶ στὸν τόμο τοῦτον (πολύτιμο ἀνάγνωσμα γιὰ κάθε ὄχι μόνο κλασικὸ φιλόλογο ἀλλὰ καὶ ἐκπαιδευτικό) θαυμάζει ὁ ἀναγνώστης τὶς μεγάλες ἀρετὲς τοῦ Werner Jaeger : τὴ βαθειὰ γνώση τοῦ Ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ κόσμου, μέσα στὸν ὁποῖο κινεῖται μὲ ἀπόλυτη ἄνεση· τὸ πάθος του γιὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ αὐθεντικοῦ Ἀνθρωπισμοῦ μέσα στὰ παιδευτικὰ ἱδρύματα τῆς σημερινῆς ἀλλοπρόσαλλης καὶ ἀβέβαιης Οἰκουμένης· τὸ σεμνό, λιτό, λαγαρὸ ὕφος τοῦ πάντοτε «μετρημένου» λόγου του.

Οἱ μαθητές του (καὶ ἔχει πολλοὺς στὴν Εὐρώπη καὶ στὴν Ἀμερική) χαρὰ καὶ ὑπερηφάνεια αἰσθάνονται πάντα, ὅταν διαβάζουν τὰ ἔργα τοῦ φωτισμένου καὶ ἀγαπητοῦ Δασκάλου.

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

Yvon Belaval: «*Leibniz critique de Descartes*», Paris 1960, ἔκδοση NRF (Gallimard), σελ. 559.

Πῶς ἕνας μεγάλος φιλόσοφος, ὁ Leibniz, κατάλαβε καὶ ἔκρινε ἕναν ἄλλο μεγάλο φιλόσοφο, τὸν Descartes ποὺ μὲ τὸ ἔργο του ἐγκαινιάζει μιὰ νέα περίοδο στὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας — αὐτὸ εἶναι τὸ θέμα ποὺ συστηματικὰ καὶ διεξοδικὰ μελετᾶ ὁ κ. Y. Belaval (καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας) σ' αὐτὸ τὸν ὀγκώδη τόμο (διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ στὴ Sorbonne). Θέμα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον, ἄμα σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι ἀπὸ μιὰ τέτοιαν ἔρευνα φωτίζεται ἔντονα τόσο ὁ κρινόμενος (ἐξηγεῖται ἀπὸ ἑνασύγχρονό του) ὅσο καὶ ὁ κρίνων (ἀπὸ τὸ πῶς«εἶδε» καὶ «δέχτηκε» τὸν κρινόμενο γίνεται περισσότερο κατανοητὸς καὶ ὁ ἴδιος ὁ κριτικός). Στὴν περίπτωση μάλιστα Descartes—Leibniz τὸ ἐνδιαφέρον πολλαπλασιάζεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ οἱ δύο ὑπῆρξαν φιλοσοφικὰ πνεύματα πρώτου μεγάθους ποὺ ἄνοιξαν καὶ στὴ Μαθηματικὴν Ἐπιστήμη καὶ νούργιους δρόμους μὲ τὶς ἀνακαλύψεις τους.

«Ἀφιερωμένη ἀποκλειστικὰ στὸν Descartes καὶ στὸν Leibniz» γράφει ὁ συγγραφέας στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου του «ἡ μελέτη αὐτὴ θὰ προσπαθήσει, μὲ ἀφετηρία τὴ Μεταφυσική, νὰ

διερευνήσει τὸ πνεῦμα τῆς μεθόδου, τὸ μαθηματικὸ πρότυπο (modèle), τὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου, ὅπως οἱ δύο ἐκεῖνοι σοφοὶ μποροῦσαν νὰ τὰ συλλάβουν. Αὐτὰ τὰ τρία ζητήματα εἶναι χαρακτηριστικὰ ἑνὸς αἰώνα πού, ἀντίθετα πρὸς τὴν ἑπόμενη ἐποχή, θὰ ἄζιζε νὰ ὀνομαστεῖ αἰώνας τῆς μεθόδου καὶ τοῦ μαθηματικοῦ ἰδεώδους. Στὸ ὄνομα τῆς ἐμπειρίας, ὁ 18ος αἰ. θὰ σταθεῖ ἐχθρικὰ ἀπέναντι στὰ συστήματα : ἰσχυριζόμενος ὅτι ἀντιτάσσει στὸν παραγωγικὸ συλλογισμὸ τὴν ἐπαγωγή, θὰ θελήσει νὰ μείνει στὴν ἐγκυκλοπαιδεία τῶν φαινομένων, θ' ἀποκηρύξει τὴν ἀφαίρεση τοῦ μαθηματικοῦ ἰδεώδους γιὰ νὰ στραφεῖ πρὸς τὴ Βιολογία καὶ πρὸς τὴν Ἱστορία, θὰ φτάσει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ πραγματικὸ καθ' ἑαυτὸ μένει γιὰ μᾶς ἀπροσπέλαστο. Ὁ Descartes εἶχε διαχωρίσει τὴ Φιλοσοφία ἀπὸ τὴ Θεολογία γιὰ νὰ τὴν ἑνώσει καλύτερα μὲ τὴν Ἐπιστήμη. Ἡ Ἐπιστήμη [ἔπειτα] μὲ τὶς προόδους της ἀποσπᾶται ἀπὸ τὴ Φιλοσοφία. Ὁλοένα καὶ πιὸ πολύ, ὁ ἐπιστήμονας ἐξειδικεύεται. Ὁλοένα καὶ πιὸ λίγο ὁ φιλόσοφος γίνεται ἱκανὸς νὰ ὑποσχεθεῖ μιὰν ἐπιστημονικὴν ἐξήγηση τοῦ σύμπαντος. Στὸ ἔργο πού εἶχε πάντα προγραμματίσει, ν' ἀποκαλύψει τὸν κόσμο, ὀφείλει νὰ ὑποκαταστήσει ἕνα νέο ἔργο, λιγότερο ἁπλοϊκὸ ἴσως, ἀλλὰ πραγματικὰ πιὸ φιλόδοξο : νὰ ἱδρύσει μιὰ θεωρία τῆς γνώσης τοῦ κόσμου. Ὥστε ὁ Descartes καὶ ὁ Leibniz βρίσκονται τοποθετημένοι σὲ μιὰ σταυρικὴν ἐποχὴ μέσα στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος καὶ μποροῦν, μὲ τὸ διάλογό τους, νὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ τὴν καταλάβομε καλύτερα».

Ἡ περικοπὴ αὐτὴ δείχνει καθαρὰ τὶς προθέσεις καὶ τὴν προοπτικὴ τοῦ συγγραφέα. Τὸ ἔργο διαιρεῖται σὲ τρία μέρη· τὸ καθένα ἀφιερωμένο σ' ἕνα ἀπὸ τὰ τρία ζητήματα πού ὀνομάζει παραπάνω : 1. L'esprit de la méthode (σελ. 24-129), 2. Le modèle mathématique (σελ. 133-368) καὶ 3. La vision du monde (σελ. 371-526). Ἀκολουθεῖ τὸ Συμπέρασμα (σελ. 529-537) καὶ ἡ Βιβλιογραφία.

Πρόκειται γιὰ ἱστορικο-κριτικὴ μελέτη μεγάλης κλίμακας πού δείχνει τὸ μεθοδικὸ πνεῦμα, τὴν ἐνημερότητα καὶ τὴν ὀξύνοια τοῦ συγγραφέα της. Ὅσοι ἐνδιαφέρονται ὄχι μόνο γιὰ τὴ νεώτερη ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ γενικότερα γιὰ τὴν πνευματικὴν ἱστορία τῶν Νέων Χρόνων θὰ διαβάσουν τὸ βιβλίο τοῦτο μὲ πολλὴν ὠφέλεια καὶ εὐχαρίστηση.

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

★

«Πελοποννησιακὰ»

Ἡ «Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν», πού τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιό της τὸ ἀποτελοῦν οἱ κ.κ. Κ. Α. Ρωμαῖος, Σ. Β. Κουγέας, Δ. Κιουσόπουλος, Ἀ. Ξυγγόπουλος, Π. Ζέπος, Φ. Τζωρτζάκη, Δ. Πετρόπουλος κ.ἄ., συνεχίζει τὴ λαμπρὴ ἔκδοση τῶν «Πελοποννησιακῶν». Αὐτὲς τὶς ἡμέρες μᾶς ἔδωσε τὸν τόμο Γ'-Δ', τῶν ἐτῶν 1958-1959, μὲ 488 σελίδες, πολὺ φροντισμένον καὶ καλαίσθητο. Ὁ τόμος εἶναι ἀφιερωμένος στὴ μνήμη τοῦ Ν. Α. Βέη, καὶ στὶς τελευταῖες σελίδες 437-488 περιέχεται ἡ βιβλιογραφία του μὲ 523 τίτλους δημοσιευμάτων τοῦ ἀείμνηστου βυζαντινολόγου καὶ νεοελληνιστῆ, ἀπὸ τὸ 1901-1959, πού ὀφείλεται στὴν ἐπιμέλεια τῆς κ. Εὐγ. Βέη-Χατζηδάκη. Ἐπίσης καὶ ἡ κ. Σέμνη Καρούζου σκιαγραφεῖ, στὶς σελ. 5-8, τὸν Βέη.

Ἡ ἔκδοση τῶν «Πελοποννησιακῶν» πρέπει νὰ χαιρετιστῆ ἰδιαίτερα, γιατὶ δείχνει ὅτι καὶ ὁ Μοριὰς δὲν ὑστέρησε καθόλου στὴν προσπάθεια πού ἔκαναν ἄλλα τμήματα τῆς ἑλληνικῆς μας πατρίδας — καὶ θυμόμαστε τοὺς Μικρασιάτες, τοὺς Ποντίους, τοὺς Θρᾶκες, τοὺς Μακεδόνες, τοὺς Ἠπειρῶτες, τοὺς Θεσσαλούς, τοὺς Κρητικούς κ.λ.π. — γιὰ νὰ διασώσουν τὴν πνευματικὴ φυσιογνωμία τῆς περιοχῆς τους.

Τὸ περιεχόμενο τοῦ τόμου Γ'-Δ' ἔχει συγκροτηθῆ μὲ μοναδικὴ προσοχή. Μιὰ σειρὰ ἀπὸ 22 σοβαρὲς καὶ πρωτότυπες μελέτες τὸ ἀποτελοῦν (σελ. 9-400). Τὰ θέματα εἶναι φιλολογικά, ἱστορικά, ἀρχαιολογικά, λαογραφικά, γλωσσολογικά, ἐθνολογικά, γεωγραφικά, φυσιογνωστικὰ κ.λ.π. καὶ ἀναφέρονται ἀποκλειστικὰ στὴν Πελοπόννησο.

Θ' ἀναγράψουμε μὲ τὴ σειρὰ τὰ μελετήματα, ὅπως ἐμφανίζονται στὸν τόμο : Χρ. Καρούζου «Λακωνικὸς Ἀπόλλων», Μ. Β. Σακελλαρίου «Τὰ ὅρια τῆς χώρας τῶν Ἐπειῶν», Γ. Α. Σταμίρη «Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Κροκόντυλου», Ἀ. Ξυγγόπουλου «Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀσκηταριοῦ παρὰ τὸ χωρίον τοῦ Βούρβουρα», Μ. Ι. Μανούσακα «Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500», Τ. Α. Γριτσόπουλου «Ἀρχιερεῖς ΙΖ' αἰῶνος ἐκ Δημητσάνης», Δ. Β. Βαγιακάκου «Βυζαντινὰ ὀνόματα καὶ ἐπώνυμα ἐκ Μάνης», Θ. Ξύδη «Ὁ Ἠλεῖος ὀλυμπιονίκης Παντάρκης σὲ ποίημα τοῦ Σικελιανοῦ», Θ. Π. Κωστάκη «Τσακώνικα κύρια ὀνόματα», Σ. Καρατζᾶ «Ὁ Ἀγαθόφρων Λακεδαιμόνιος καὶ τὸ παρισινὸ περιοδικὸ "Μέλισσα"», Γ. Μπακαλάκη «Λακωνικὰ ἀνθέμια», Κ. Δ. Μέρτζιου «Πότε καὶ πῶς ἔπεσεν ἡ Μάνη εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων», Ν. Κ. Μουτσόπουλου «Ἡ Παναγία τοῦ Μουχλίου», Δ. Σ. Λουκάτου «Βαφτιστικὰ ὀνόματα καὶ τοπωνύμια ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ ἐπίδραση στὶς Μυκῆνες», Δ. Α. Πετρόπουλου «Παλαιὸ στιχούργημα τῶν Πατρῶν καὶ οἱ Ρωμανέλληδες», Σ. Β. Κουγέα «Ὁ ἰατρὸς τοῦ Μυστρᾶ Ἠλίας Δόξας», Ι. Χ. Πούλου «Συμβολὴ εἰς τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Κορινθίας», Π. Π. Πετρῆ «Νικόλαος Μαλαζὸς πρωτοπαπᾶς Ναυπλίου», Κ. Α. Ρωμαίου «Καρυάτιδες», Ἀ. Γ. Τσοπανάκη «Βέρβενα». Ἐπίσης δημοσιεύονται δύο μελετήματα στὴν ἀγγλική : W. A. McDonald «Sphagia-Sphacteria» καὶ G. C. Soulis «Notes on Venetian Modon». Στὸ τέλος τοῦ τόμου δημοσιεύονται «Σύμμεικτα» μὲ 4 συνεργασίες (σελ. 401-413) καὶ βιβλιοκρισίες (σελ. 414-436).

Οἱ ἐξαίρετοι ἐπιστήμονες, πού κατευθύνουν τὴν «Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν», ἀποτελοῦν πλήρη ἐγγύηση ὅτι τὸ νεοσύστατο πνευματικὸ Σωματεῖο θὰ ἐπιτύχη ὅλους ἀνεξαίρετα τοὺς σκοποὺς γιὰ τοὺς ὁποίους ἱδρύθηκε. Εἴμαστε βέβαιοι ὅτι τὰ «Πελοποννησιακὰ» θὰ εὐδοκιμήσουν καὶ θ' ἀποτελέσουν μιὰ μνημειώδη σειρὰ τόμων ἐπιστημονικῶν μελετημάτων γύρω ἀπὸ θέματα τοῦ Μοριᾶ.

Τελευταῖα, θεωροῦμε χρέος μας νὰ ἐξάρουμε ἕνα ὡραῖο δίδαγμα πού μᾶς παρέχουν τὰ «Πελοποννησιακά». Ἀπὸ τὶς 20 μελέτες στὴν ἑλληνική, οἱ 11 εἶναι γραμμένες στὴ δημοτικὴ καὶ οἱ 9 στὴν καθαρεύουσα. Ἄλλα ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ τῆς πρωτεύουσας ἔχουν κηρύξει ἀπηνῆ πόλεμο ἐναντίον τῆς δημοτικῆς γλώσσας, ἀπαγορεύοντας ἄκαμπτα στοὺς συνεργάτες τους τὴ δημοσίευση καὶ μιᾶς σελίδας ἀκόμα κειμένου πού ἔχει γραφῆ στὴ δημοτική. Οἱ εἰσηγητὲς αὐτοῦ τοῦ ἀπαράδεκτου μέτρου, ἂν εἶναι καλόπιστοι, μποροῦν νὰ διαφωτιστοῦν ἀπὸ τὸ ἦθος τῶν «Πελοποννησιακῶν», τὸ ἀφατρίαστο καὶ ἀφανάτιστο. Ἀπ' αὐτοὺς οἱ νεώτεροι, φρόνιμο εἶναι νὰ ἀναθεωρήσουν τὸ ἀνελεύθερο μέτρο τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς ἐθνικῆς μας γλώσσας, πού μόνο τοὺς ἴδιους ἐκθέτει ἀπέναντι στὶς μέλλουσες γενεὲς τοῦ Ἔθνους.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΞΥΔΗΣ

★

Γράμματα πρὸς τὴν «Παιδεία»

Ἡ ἀγωγὴ τοῦ πολίτη

Ἀξιότιμε Κύριε Διευθυντά,

Μὲ πολὺ ἐνδιαφέρον ἐδιάβασα τὸ ἄρθρο σας γιὰ τὴν «Ἀγωγὴ τοῦ Πολίτη» (Παιδεία καὶ Ζωή, τεῦχος Αὐγούστου-Σεπτεμβρίου 1960) ἕνα μάθημα πού τὸ θεωρῶ πολὺ χρήσιμο — σήμερα ἰδίως, πού ἐπιδιώκομε νὰ ἐφοδιάσομε μὲ θετικὲς γνώσεις τοὺς νέους μας — καὶ πού μ' ἔχει πολὺ ἀπασχολήσει. Στὴν «Ἐλευθερία» μάλιστα τῆς 7 Σεπτεμβρίου 1949 ἐδημοσίευσα ἕνα σχετικὸ ἄρθρο μὲ τὸ ψευδώνυμο Ἀλκίφρων Ἀττικός. Στὸ ἄρθρο ἐκεῖνο ὑπάρχουν μερικὰ σημεῖα πού νομίζω ὅτι κάπως «προωθοῦν» τὴ λύση τοῦ ζητήματος. Φυσικά, στὶς βασικὲς διαπιστώσεις οἱ γνῶμες μου συμπίπτουν μὲ τὶς δικές σας, καὶ — χωρὶς νὰ θέλω νὰ σᾶς κολακεύσω — ὁμολογῶ πὼς αἰσθάνθηκα χαρὰ τώρα πού, ξαναδιαβάζοντας τὸ ἄρθρο μου, εἶδα ὅτι εἶχα τόσο σωστὰ «συλλάβει» κι' ἐγὼ τὸ πρόβλημα τοῦ μαθήματος αὐτοῦ. Ὡστόσο ἐγώ, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ μάθημα τῆς «Ἀγωγῆς τοῦ Πολίτου» εἶναι ἤδη μιὰ σχολικὴ πραγματικότητα, καὶ ὅτι ἀκόμη καὶ σὰν ἁπλὴ μετάδοση «γνώσεων» μπορεῖ νὰ γίνη ὠφέλιμη καὶ ἀποδοτική, ἐὰν οἱ γνώσεις πού μεταδίδει γίνουν οὐσιαστικὲς καὶ διαφωτίσουν τοὺς νέους μας ἐπάνω σὲ κάποια θέματα, πού ἢ τ' ἀγνοοῦν ἐντελῶς ἢ τάχουν φοβερὰ παρανοήσει, ἀγωνίζομαι νὰ βρῶ τὸ περιεχόμενο ἐκεῖνο τοῦ μαθήματος, πού θὰ βοηθήση τοὺς νέους Ἕλληνες νὰ γίνουν καλοὶ πολίτες. Μεταφέρω λοιπὸν ἐδῶ μία σύνοψη τῶν ἀπόψεών μου.

Κύριος σκοπὸς τοῦ μαθήματος τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτη εἶναι νὰ κάνει τὸν νέο «καλὸ πολίτη». Ἀλλὰ τὸ νὰ γίνει καλὸς πολίτης — ὅπως καὶ τὸ νὰ γίνει καλὸς καὶ τίμιος ἄνθρωπος — δὲν εἶναι ζήτημα παροχῆς ὡρισμένων ξηρῶν γνώσεων καὶ ὁρισμῶν. Εἶναι ζήτημα ἐσωτερικῶν πεποιθήσεων. Ὅπως δὲν ἀρκεῖ νὰ διαβάση κανεὶς τὶς 10 ἐντολὲς γιὰ νὰ γίνη τέλειος ἄνθρωπος, ἔτσι δὲν ἀρκεῖ νὰ διαβάση τὰ δογματικὰ κεφάλαια τῶν ἐν κυκλοφορίᾳ βιβλίων «ἀγωγῆς τοῦ πολίτου» γιὰ νὰ γίνη καλὸς πολίτης. Κάτι πολὺ σοβαρώτερο καὶ πολὺ οὐσιαστικώτερο χρειάζεται : Νὰ καλλιεργηθῆ μιὰ θερμὴ πίστη πρὸς ὁρισμένα ἰδανικὰ καὶ ὁρισμένες ἠθικὲς ἀξίες. Ἰδανικὰ καὶ ἀξίες σταθερές, πού δὲν μεταβάλλονται ἀνάλογα μὲ διάφορες ἐπουσιώδεις πολιτικὲς μεταβολές. Τέτοιες σταθερὲς ἀξίες εἶναι ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη, ἡ προσωπική, πολιτική, θρησκευτικὴ καὶ πνευματικὴ ἐλευθερία, ἡ ἐλευθερία τοῦ τύπου, ἡ ἰσότητα ἔναντι τοῦ Νόμου κ.λ.π. Ἐξ ἄλλου ἰδανικὸ πού πρέπει νὰ καλλιεργηθῆ στὴν ψυχὴ τῶν σημερινῶν νέων εἶναι ἡ δημιουργία ἑνὸς ὑλικοῦ καὶ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ ἀνάλογου καὶ μὲ τὴν ἀξία τῆς Φυλῆς μας (πού τὴν μαρτυρεῖ τὸ λαμπρὸ παρελθόν της), ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ ὕψος τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἄλλων Εὐρωπαϊκῶν Κρατῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι καιρὸς νὰ πάρωμε τὸ φῶς, πού ἄλλοτε τοὺς ἔδωσαν οἱ παλαιότεροι καὶ οἱ ἐγγύτεροι πρόγονοί μας. Φυσικά, πλάϊ σ' αὐτὸ μποροῦν νὰ προβληθοῦν καὶ ἄλλα εὐρύτερα ἢ πιὸ στενὰ ἰδανικά, ὅπως π. χ. τὸ ἰδανικὸ τῆς παγκοσμίου συνεργασίας, ἀλληλεγγύης καὶ εἰρήνης.

Τώρα, γιὰ νὰ καλλιεργηθεῖ στὸν νέο ἡ πίστη σὲ ἰδανικὰ καὶ ἠθικοὺς κανόνες, χρειάζεται ἐκ μέρους τοῦ διδάσκοντος ἔντονη ἐργασία καὶ πειστικὴ δύναμη. Χρειάζεται ἀκόμη νὰ πιστεύει ὁ ἴδιος ὁ διδάσκων σ' αὐτὰ τὰ ἰδανικά. Καὶ πρὸ πάντων χρειάζεται ἡ γύρω μας ζωὴ — πού, φυσικά, ὁ μαθητὴς τὴν βλέπει καὶ τὴν ζεῖ — νὰ μὴν ἀποτελῆ ζωντανὴ διάψευση καὶ γελοιοποίηση τῶν ὅσων διδάσκει ὁ δάσκαλος. Δὲν ξέρω ἂν στὴν Ἀγγλία διδάσκεται ἡ ἀγωγὴ τοῦ πολίτου. Ἔχω ὅμως τὴν ἐντύπωση ὅτι, ἂν κάποιος δάσκαλος πῆ στὰ παιδιά, ὅτι συμφέρον τῶν πολιτῶν εἶναι, στὶς κρίσιμες ὧρες, νὰ συμμορφώνωνται μὲ τὶς ὑποδείξεις τοῦ Κράτους, περιορίζοντας π.χ. τὴν κατανάλωση νεροῦ, ἠλεκτρικοῦ καὶ βουτύρου (ἂν καὶ τὸ Κράτος δὲν μπορῆ ν' ἀνακαλύψη αὐτοὺς πού δὲν θὰ συμμορφωθοῦν), δὲν θὰ βρεθοῦν πολλὰ παιδιὰ πού θὰ γελάσουν εἰρωνικά. Διότι εἰλικρινῶς πιστεύουν ὅτι τὸ Κράτος εἶναι δύναμη εὐεργετικὴ καὶ προστατευτική, πού μὲ τὰ μέτρα της ἀποβλέπει νὰ ἄρη γρήγορα μιὰ δυσάρεστη γιὰ ὅλους κατάσταση. Πιστεύουν ἐπίσης ὅτι καὶ ὁ δάσκαλός τους τὴν ὥρα ἐκείνη

δὲν λογοκοπεῖ. Καὶ ὅτι στὸ σπίτι του θὰ κάνη κι' αὐτὸς ὅ,τι ἤδη συχνὰ εἶδαν τοὺς γονεῖς τους νὰ κάνουν. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ ζωὴ ἐπιβεβαιώνει τὴν διδασκαλία. Καὶ ἔτσι πραγματοποιεῖται ἀληθινὰ ἡ ΑΓΩΓΗ.

Ἀλλὰ καὶ ἄσχετα ἀκόμη μ' ὅλα τὰ παραπάνω, τὸ μάθημα τῆς Ἀγωγῆς ὀφείλει νὰ μεταδώση ὁρισμένες γνώσεις, ποὺ σὲ ἄλλες χῶρες μπορεῖ νὰ εἶναι σχεδὸν περιττές, ἀλλὰ ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα εἶναι ἀπαραίτητες καὶ πολύτιμες. Εἶναι οἱ γνώσεις ποὺ θ' ἀποκαλύψουν στὸν Ἕλληνα νέο τοὺς ὅρους καὶ τοὺς παράγοντες ποὺ ἐξασφαλίζουν στὸ ἐθνικὸ σύνολο δίκαιη ζωή, ὁμαλότητα, πρόοδο — καθὼς καὶ τοὺς ὅρους ποὺ ἐμποδίζουν ὅλα αὐτὰ τ' ἀγαθά. Ἔτσι π.χ. οἱ νέοι μας θὰ μάθουν ποιά εἶναι ἡ ἀποστολὴ καὶ τὰ καθήκοντα τοῦ—καλοῦ—πολιτικοῦ, ὥστε αὔριο ὡς πολίτες νὰ διακρίνουν ποιοί εἶναι ἄξιοι καὶ ποιοί εἶναι ἀνάξιοι νὰ γίνουν κυβερνῆτες τοῦ τόπου. Θὰ μάθουν ὅτι ὁ καλὸς πολιτικὸς (καὶ τὰ καλὰ κόμματα) ὀφείλουν νὰ παρουσιάζουν πλῆρες καὶ σαφὲς πρόγραμμα δράσεως, ὅπου θὰ περιλαμβάνωνται ὅλοι οἱ τομεῖς τῆς ἑλλην. ζωῆς. Δὲν πρέπει νὰ δίνουν ὡραῖες ὑποσχέσεις γεμᾶτες ἀοριστίες καὶ γενικότητες. Πρέπει νὰ ἔχουν τὸ θάρρος νὰ κάνουν ὅ,τι ὠφελεῖ τὸ κοινωνικὸ σύνολο, ἔστω καὶ ἂν ἔτσι μειώνεται ἡ δημοτικότητά τους, καὶ ὄχι τὸ ἀντίθετο. Πρέπει ἀκόμη νὰ ἐφαρμόζουν ὅ,τι ἐπρογραμμάτισαν, πρᾶγμα ποὺ προϋποθέτει σοβαρὴ προμελέτη ὅλων τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων καὶ κατάστρωση ρεαλιστικοῦ καὶ πραγματοποιησίμου προγράμματος. Οἱ τίμιοι πολιτικοὶ δὲν ἐξαγοράζουν ψήφους, καὶ δὲν ἐξυπηρετοῦν προσωπικὰ τοὺς ψηφοφόρους των, ἀλλὰ προσπαθοῦν νὰ βελτιώσουν τὴ ζωὴ τοῦ συνόλου, καταπολεμώντας τὴν ἀνεργία, τὴν ἀστυφιλία κ.ο.κ.

Οἱ νέοι ἐπίσης θὰ διδαχθοῦν τὴ δύναμη, τὴν εὐεργετικὴ ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιζήμια πλευρὰ τοῦ τύπου. Μὲ ἱστορικὰ παραδείγματα θὰ ἀντιληφθοῦν τί μέγα κοινωνικὸ κακὸ κάνει ὁ κίτρινος, ὁ σκανδαλοθηρικός, ὁ δημαγωγικὸς τύπος, ποὺ ἐκ τοῦ μηδενὸς γεννᾶ ζητήματα, φανατίζει καὶ ἐξωθεῖ τὶς μᾶζες σ' ἐμφύλιο σπαραγμὸ (Εὐαγγελικά, π.χ.). Θὰ μάθουν ὅτι ὁ πολίτης δὲν μαθαίνει τὴν ἀλήθεια, ὅταν διαβάζη συνεχῶς μόνο μιὰ ἐφημερίδα, ἀλλὰ πρέπει πάντα ν' ἀναζητῆ τὴν ἀπάντηση ποὺ ἐδόθηκε σὲ κάθε φαντασμαγορικὸ λιβελλογράφημα ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πλευρά. Ἔτσι θὰ μάθη νὰ μὴ γίνεται θῦμα τῶν δημοσιογραφικῶν καὶ μικροπολιτικῶν σοφιστικῶν πυροτεχνημάτων, καὶ θὰ ἐνισχύη μόνο τὸν σοβαρὸ καὶ ἀμερόληπτο τύπο.

Ἕνα ἄλλο σπουδαῖο κεφάλαιο τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτη πρέπει νὰ εἶναι : Ποιές εἶναι οἱ πλουτοπαραγωγικὲς πηγὲς τῆς χώρας μας καὶ πῶς μποροῦν ν' ἀξιοποιηθοῦν. Ἐδῶ ὁ νέος θὰ μάθη μὲ τὶ θαυμάσιο σύστημα [illegible] ἀξιοποιηθῆ ἀλλοῦ ἡ ἁλιεία, ὁ τουρισμός, [illegible] πλοῦτος, ἡ φρουτοπαραγωγὴ κ.ἄ. [illegible] ἀργότερα θὰ καταλάβη πόσο ἀνάξια προσοχῆς εἶναι τὰ κόμματα ἐκεῖνα ποὺ οὔτε γνώση βαθειά, οὔτε δράση, οὔτε πρακτικὸ πρόγραμμα ἔχουν σχετικὰ μὲ τὰ ζωτικὰ αὐτὰ θέματα. Ἀκόμη, θὰ μάθη ὅτι ἡ ἐθνικὴ εὐτυχία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν τίμια διαχείριση τοῦ δημοσίου χρήματος, ἀπὸ τὴν προθυμία τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν νὰ δέχωνται τὸν ἔλεγχο, καὶ μὲ ἦθος ὑψηλὸν νὰ ἀναγνωρίζουν τὰ λάθη τους, ἀντὶ νὰ αὐτοθεοποιοῦνται καὶ μὲ οἴηση νὰ παρουσιάζωνται ὡς ἀλάθητοι ! Ἐπίσης ὅτι βασικὸς ὅρος προόδου ἑνὸς λαοῦ εἶναι ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ ἀτομικισμοῦ, τοῦ τοπικισμοῦ, καὶ ἡ ἐγκάρδια συνεργασία, καθὼς καὶ ἡ ἑκούσια ὑποβολὴ σὲ θυσίες, ὅταν ξέρωμε ὅτι αὐτὲς οἱ θυσίες ὁδηγοῦν σὲ γενικὴ ὠφέλεια. Π.χ. συμφέρει ὅλοι οἱ ἀγρότες μας νὰ προσφέρουν σὲ χαμηλὲς τιμὲς τὰ φροῦτα τους ἐπὶ 2-3 χρόνια, γιατὶ ἔτσι θὰ κατακτήσωμε τὶς ξένες ἀγορές, ποὺ τώρα τὶς διεκδικοῦν ἄλλοι λαοί. Γενικὰ τὸ μάθημα τῆς ἀγωγῆς πρέπει νὰ δώση στὸν Ἕλληνα νέο τὴν ἱκανότητα νὰ κρίνη σωστὰ τὰ γεγονότα, τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Νὰ ἀποκτήση «Εὐρωπαϊκὰ κριτήρια» πολιτικῆς, καὶ νὰ πάψη νὰ ἔχη ὡς γνώμονα τῆς ψήφου του τὸ ρουσφέτι, τὴν «οἰκογενειακὴ κομματικὴ παράδοση» καὶ ἄλλα παρόμοια. Μὲ μιὰ τέτοια μόρφωση, ὁ Ἕλληνας αὐριανὸς πολίτης θὰ ἐξυγιάνη τὰ πολιτικὰ ἤθη, θὰ ἀπωθήση στὸ περιθώριο τοὺς ἀνάξιους «ἐπαγγελματίες» πολιτικάντηδες, καὶ θὰ φέρη σιγὰ-σιγὰ τὴν Πατρίδα του στὸ ὕψος ἐκεῖνο τῆς πολιτικῆς ζωῆς, ποὺ εἶναι ἀνάλογο μὲ τὴν πρόοδο, τὴν ὁποία ἐπραγματοποίησε ἡ χώρα μας, στὰ μεταπολεμικὰ χρόνια, σὲ ὅλα τὰ ἄλλα ἐπίπεδα.

Ι. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ-ΦΑΛΗΡΙΩΤΗΣ

Υ.Γ. Ἐννοεῖται πώς, ἔπειτα ἀπ' ὅσα εἴπαμε προηγουμένως, σωστότερο εἶναι τὸ μάθημα νὰ ὀνομάζεται «Πολιτικὴ μόρφωσις» ἀντὶ «Ἀγωγὴ τοῦ πολίτου».

★

ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ

Νικ. Π. Ἀνδριώτη, Καθηγ. Πανεπιστημίου «Τὸ ὁμόσπονδο κράτος τῶν Σκοπίων καὶ ἡ γλώσσα του» Θεσσαλονίκη 1960, σελ. 70.

Μυρσίνης Κλεάνθους - Παπαδημητρίου «Χαμένοι Κόσμοι» (ἀπομνημονεύματα). Ἀθήνα 1960, σελ. 467.

Κλειοῦς Παυλίδου, φιλολόγου-ψυχολόγου «Τὸ παιδί», Ἀθήνα 1960, σελ. 251.

Ἀδαμαντίου Κοραῆ «Τρεῖς Διάλογοι». Εἰσαγωγὴ καὶ ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶ. Ἀθήνα 1960, σελ. 158.

Κ. Ι. Πετρίτη «Τὸ νεώτατον Ἀναλυτικὸν Πρόγραμμα Στοιχειώδους Ἐκπαιδεύσεως τῆς Γενεύης», Συμβολὴ εἰς τὴν Συγκριτικὴν Παιδαγωγικήν. Ἡράκλειον Κρήτης 1960, σελ. 158.

Δημ. Σ. Λουκάτου «Γλωσσικὲς εὐτράπελες διηγήσεις» (ἀνάτυπο). Ἀθήνα 1960.

«ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ»

Ἡ Ἐκδοτικὴ Ἑταιρία ΙΚΑΡΟΣ
κυκλοφορεῖ τὸν Δεκέμβριο τὴ

ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΑ

τοῦ Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ

σὲ δεύτερη ἔκδοση
μὲ πολλὲς προσθῆκες καὶ βελτιώσεις.

Ἕνας ὀγκώδης τόμος
ἀπὸ 455 σελίδες μεγάλου σχήματος.

Μιὰ συστηματικὴ φιλοσοφικὴ μύηση
στὴ Θεωρία καὶ Μεθοδολογία
τῶν Φυσικῶν καὶ Ἱστορικῶν Ἐπιστημῶν.

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ "ΙΚΑΡΟΣ,,
Βουλῆς 4, Ἀθῆναι

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

μοναδικὸ στὴν Ἑλλάδα ἐπιστημονικὸ παιδαγωγικὸ περιοδικό, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν προοδευτικὴ ἐκπαιδευτικὴ κίνηση στὴ χώρα μας, μπῆκε στὸ 14ο ἔτος τῆς ζωῆς της.

—Εἶσαι Ἀναγνώστης τῆς «Παιδείας καὶ Ζωῆς»;
Ἐξασφάλισέ της ἀκόμη ἕναν Ἀναγνώστη γιὰ τὸ 1960.

—Εἶσαι Συνδρομητὴς τῆς «Παιδείας καὶ Ζωῆς»;
Ἐξασφάλισέ της ἀκόμη ἕνα Συνδρομητὴ γιὰ τὸ 1960.

Ἔτσι θὰ βοηθήσετε τὸ καθαρὰ ἰδεολογικὸ τοῦτο περιοδικὸ στὸν πνευματικὸ καὶ ἐθνικὸ ἀγώνα του.

Νέοι συνδρομητὲς
συμπληρώσετε καὶ ταχυδρομήσετε τὸ Δελτάριο:

Πρὸς τὴν

«ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ»

Ἀναγνωστοπούλου 10

Ἀθήνας

Παρακαλῶ νὰ μὲ ἐγγράψετε συνδρομητὴ γιὰ ἕνα ἔτος στὸ περιοδικό σας. Τὴ συνδρομή μου θὰ ἐμβάσω μὲ ταχ/κὴν ἐπιταγὴ ἐντὸς τοῦ ἔτους.

Ὄνομα .....

Διεύθυνση .....

Ἡμερομηνία .....

Ὑπογραφὴ .....